

تاریخ کورد فهیلی له عیراق

نویسه: عه‌باس سلیمان سمایل
ئه‌لکه‌ردانن: شۆرش شاوز

دهزگای رووشنهویری و بلاوکردنهوهی کورد فهیلی شه‌فه‌ق

تاریخ

کورد فهیلی له عیراق

شییه و کردنیگ تاریخ و جوگرافیایی له
سه ر خاک کورد فهیلی عیراق

نویسه ر: عه باس سلیمان سمایل
ئه لگه ردانن: شوړش شاواز

چاپ به کم
دهزگای رووشنهویری و بلاوکردنه و دی کورد فهیلی شهفه ق

قسیمہی وەرگیر یا موتهرجم

ئەى كتاوه وه سۆرانى نويسياوى، ئەى زاراوهيشه وه زاراوى فهىلى ئەنگەردانىمەى. مەمەر ئەنگەردانىشى خاس دياره چەس؟ هەر ئەو جوورەگ زانیم فرە ئە هاووزوانەیل ئەزیمان وه هەو وەگ سۆرانى خاس نیه زانن و ئەدبیاتیشى فرە ئەرایان قورسە، دەس دایمەو بان و هەول ئەو دایم ك ئەنگەردانىمەى وه زاراوى فهىلى(باشوور). تەنیا ئەى باووتهو ئەوى ك ئەى كارە كریا، بەئكو ئە دروه چەیل ترەكیشەو، ئەرا زینیهو كردن شیوه زوانینگ کریا ك وه درێژی تاریخ وه پەیا بوین باوگ و با پیرەیلەمان، وهى زوانه قسیمە كردوین. ئەى شیوه زاراوى نازارە، دەم وه دەم و سینە وه سینە رەسپەیه سە دەس نیمە، تواسیا ئەى ئەمانتە چوین بەئگەى یا سەندى پێشكەش بکریه یە زوان كوردی، ئە لای تریشەو ئەرا یەگ و جاخ پەلى ئە زوان كوردی وه هەر دەسپێچگی بویه وه پێ ئەنووسیا و پێش ئەكفتیه، كاری وژدانى ئە بانى بکریه یە و جووای تاریخی وه تاریخ مینگە و میلکان(نیشتمان) باوگ و با پیرەیل بیریە یە. ئەى ئەمانتە تیشە، بکە یمەى ئارشیقى(مارگ) ئە کەیسەیل(خەرمان) زوان كوردی تا هە قسیمی پەتى ئەوود وا بوویدەى. ئە دويا رووژیش منال و ئەووەیلەمان وه پێ شاقزی بکەن و بوویدە زەمینینگ ئەرا وەرە نوا بردن ئەى زاراوه. هەر چەن تواسم وه کول و کولور بچمەو سەریاسى ك ئە سەریاسەو نووسیا وەلى یە وه هەوجە زانسمەى باسى ئە سەرى بکەم. ئینگە ئەى كتاوه باس ئە تاریخ كورد فهىلى كەید، هەر چەن نويسەر مەینەت فرەى داسە وەر خوهى تا ك وهى جییه رەسانیه سەى و جى دەس خوه شیبه، وهلى منیش وه پېویست زانسمەى ئەرا خاس ئە لى هالى بوین و راسەو كردن كۆلە چیشتی بوشم. ئەى كتاوه وەختى باس ئە كورد فهىلى کریه یە؛ تاریخی ئەرای هاوردیه. وه رای من نويسەر تواسیه یە ناسانەو بکەید، ك فهىلى تاریخ قویلى ئە ناو خاک ئەروو عیراق دیرید. ئەرا یەیشە ئەبایه سە وه یە نیراد بگریمن ك ئە زەمانەیل گوزەبشته ئەى ناوى وهى ناوه ئەرووییه ئەویە. چوین هەر ئەو جووهرگ زانیم واژەى مللەت فرە تازەس و جوگرافیاى سیاسی - قەومى دوياى یا نان نۆرپا وه خوهره لات ناوړاس دروس بویه. ئەرا یەیشە ئە سەردەمەیل كۆنە ك بابل بویه و ناریبەیل و فرە ننتیکەیل ترەك

ئە مېزۆ پۆتامیا ژيان كردنه، پەیرەو جوگرافیاى سیاسی ئەرووژى ئەوینە. وەل پەیدا بوین تیوری ئەرا هەر مللەتى دەوئەتى(ك هویریگ دەرەکیه)، کەم کەم ئەى هویریشه ئە ناو مەردم خوهره لاتیش وه قوووتەو بوی. ئینگە وهى چەن خەتە بال هویر کیشمینەو سەر مەبەس نويسەر و تەنیا ئەى قەرە ئە سەر ئەى باووته ئویشیم.

ئە ئەنگەردانن ئەى كتاوه ئەو کەئیمە یە ك وه زوان كوردی نین و هانە ناو کەوانە وه سوور یا قرمز هاوردەمان تا خاس ترەك بفا میه یە و ئە برى جییش ك نیشانەى “کرۆشه ﴿﴾” کەئیمە یگە وه گوورەى زەمان و کەفتن ئە ئەنگردانن ئە زوان ئەدبیات کتاو بویه، ئە روی نائە لاجیهو ئەرا رەسانن مانا، خوم ئەى کەئیمە یە زیاان کردمە.

وه ناوه ختم پەسەن بکریه یە
وەر: شۆرش شاواز

خوهنه رهیل عهزیز:

ئه‌ی كتاوه باس له‌تاریخ به‌شیگ له‌كورد عیراق كه‌ید، ك مال رووشنه‌ویری فه‌یلی ئه‌رك چاپ كردنی گرتهم له‌خوهی ئه‌را یه‌گ ئویه‌ی عه‌زیز وه‌ تاریخ كورد فه‌یلی و جوگرافیای ناشناوه‌و بكه‌ید چوین كوردسان به‌ش بویه‌سه‌و چه‌ن پارچه‌پیش كریایه، هه‌ر ئه‌و جوورپیشه كورد فه‌یلی به‌ش به‌شه‌و كریاس، وه‌ی به‌شیگ نه‌برییای له‌ خه‌لكه‌یل كورده، ئه‌ی كتاوه تاریخ كورد فه‌یلی عیراق (ئینگه) نویشد و شوون جوگرافیایان نیشان ده‌ید ك كه‌فتنه‌سه‌وه‌ر ته‌عریب كردن. مانه‌گه‌مان وه‌سه‌ر وه‌گ ته‌وانای مائیش و دارایی كه‌مه، وئ هه‌ول ده‌ید له‌ناینده كتاوه‌یل تره‌ك له‌سه‌ر ئه‌ی باوه‌ته‌وه چاپ بره‌سنیگ.

مال رووشنه‌ویری فه‌یلی

پیشه‌کی

تاریخ چیشتیگه‌و راسی چیشتی تره‌ك، هه‌ر کامیان نوورین تاییه‌ت خوه‌ی دپ‌رید، فره له‌ دویره‌و نوورنه‌یه‌ك تره‌ك، تاریخ خه‌كه‌یل وه‌رده‌وام له‌ناشته، خه‌لكه‌یل چه‌نی ده‌سلاتیان وه‌قووه‌ت بویاتا سنوور نیشتمان و قه‌له‌مه‌وه‌ ده‌سلاتدارییان فره‌تره‌كه‌و كردنه، جارگیكیش له‌یوا كردنه‌ك سنوور خوه‌یان وه‌جی هیشتنه‌و له‌ی پهرینه‌سه‌و خاك خه‌لكه‌یل تره‌ك داوه‌رینه، برپگ جاریش ئه‌و قه‌ره‌له‌یه‌كا رشیان و وه‌ل یه‌كا ناکووك بوینه‌ك خاك نیشتمان خوه‌یان له‌ده‌سیان چیه‌ه. خه‌لكی كورد له‌سائه‌یل سه‌ه‌زار وه‌رجله‌زاین له‌كیشا وه‌كیش بویه‌له‌سه‌ر خاکی، ك ئه‌ی سه‌رزه‌مین فراوانه‌گه‌یده‌و وه‌ر، ك كه‌فیده‌ناوه‌ین ده‌ریای ره‌ش و ده‌ریای مه‌دیترانه‌(ده‌ریای چه‌رمگ ناوه‌ین) و كه‌ن ناو ده‌ریاچه‌ی قه‌زوین (كاسپیه‌ن). وه‌ی وه‌هاوكار وه‌گ وه‌ل یه‌كا نه‌وینه‌و مه‌له‌جه‌ریه‌یلیان، وژه‌وژه‌زوورم ئه‌ی خاكه‌له‌ده‌سیان چیه‌ه، ك تا ئینگه‌پیش ئه‌و مه‌ئونه‌د یا هه‌ریم و ئه‌یاله‌ته‌یل و ناوچه‌یله‌ه‌ژیر ده‌سیان دهر هاورده‌نه، هویج له‌سه‌ریان نه‌نویسیاس، ئه‌را یه‌یشه‌چیشتی نه‌منیه‌له‌هویره‌و بیجمن و له‌لای داگره‌كه‌ریله‌و بخریه‌مه‌ناو گۆله‌م (له‌ هویره‌و چیه‌ن). ئمجا له‌وه‌ر ئه‌ی نه‌گه‌ریله‌ وه‌په‌یوست زانسم له‌ژیر ناو‌نیشان(خاك فه‌یلی)، پرشنگ یا رووشنایی بخره‌سه‌ر تاریخ ئه‌ی ناوچه‌ی له‌هویره‌ چیه‌ه... به‌لكم بوومه‌ری هه‌مار كه‌ری ئه‌را وانه‌گ، زاین زیایتره‌کی دیرن ده‌ریا‌ه‌ری ئه‌ی ناوچه‌یله‌ه. مه‌یه‌سمانیس ئه‌ی باوه‌ته‌نه‌و هویر هاوردن فیلم گوزه‌پشته‌ی ژیان كورد و چه‌و گل دانگ وه‌تاریخ ئه‌ی ناوچه‌ی وه‌عه‌ره‌ب بویه‌سه‌ه. له‌رووژگار كوینه‌دویر له‌هویر و وه‌ شوونا چیه‌ن پارتنه‌ته‌وه‌بیه‌یل شو‌قینه‌ی چوین نه‌رمه‌ن، داوای خاکی كه‌ید ك چوار په‌نج وه‌رایوه‌ر نه‌رمه‌نستانه، ئمجا حزب به‌عس و ناسیونالیزم شو‌قینه‌ی عه‌ره‌بی تره‌كیش داوای ته‌مامی خاك ناوه‌ین زنجیره‌كویه‌ل تۆروس و زاگرو‌س كه‌ن و ناسیونالیزم توركیش خاك ناوه‌ین نۆروپا - سی‌بریا وه‌خاکی تورك زانن و یه‌هودیه‌پیش ئویشن هه‌له‌چه‌م نیل تا فورات خاك خوه‌یانه‌بی گه‌رگیچه‌ل، ئمجا له‌دویای ئه‌ی جووره‌هویر و رای دیکتاتۆریانه‌وه‌گژ یه‌ك چیه‌ن دروس بووت

جوگرافیای گهرمه سیر

ئەى خاكة هه له (زنجیره كویل حەمرین) هەو ك درێژووە بووت تا رەسیدە چەم ئەروەند (شط العرب) و ئاوکەن فارس، لەرووژئاوەیش لە شار وچکەى (هیت) و گیشت دەورووبەر رووژئاواى ئاوى فورات تا رەسیگەکویەیل پشتکو و خوزستان لەقەدیمەو وەى ناوەناسیاس، لەنویسایایل بسماری بابلی و ئاشووری وەولاتی (سوّمەر) و (ئەگد) ناسیاس و لەسەردەم کلدانیەیل وە(کەشديا) ناوی بردنە. ئیرانیەیلێش ناوی ئەى سەرزەمینە وەدەیشتەى (شەنغار- شەنعار) یا ولاتی (کەشديا) هاوردنە، ئەفریقەیلێش هەر لەقەدیمەو وە(ئاشوریا) و (بابیلونی) ناویان هاوردنە، ئارامیەیل وەولاتی (کلدانی) ناویان هاوردنە، دویای فەتح کردنیش، ئەى سەرزەمینە وەعیراق ناسیاس.

فرەى تاریخ نویسهیل هانە سەر ئەى باوەرە، ك ناوی عیراق لە(ئیراهى) پەهلەوییه و هاتیه، ك مانای (روخانه یا چەم و لوی دەریا) وەپێ بەخشید، بریگ تاریخ نویسیش لەى باوەرەنە، کەناو عیراق لەناوی(ئیران) یا (ئیران شەهر) هەو هاتیه، ك ئەى ناو، ناو راسگانی وەرچلەفەتح ئیسلام (ئیران) بویه.

خاکی(عیراق)یش تا دویای شەر جیهانی یەگم، تەنیا وەخاکی ناوین زنجیرهکویەیل حەمرین و ئاوکەن وەتیا، وەلى باکووری زنجیرهکویەیل حەمرین وەپێ وەتن ولایەتى موسل، وەرچلەیهیشه وەولایەتى شارەزور وەناوبانگ بویهیا ناسیاس. ویلایەتى موسلیش وەل ویلایەتى دیاربەکر(ئامەد) وان وەپێ وەتنه(قسەتى کوردستان) وەى مانا کوردسانی ئیمپراتۆری عوسمانی. هەر وەى جووریشەفرەجاریش عیراق وەتایبەتى لەسەرەتای فەتح کردن وە(ماهالبصره) یا(ماهميسان و ماهکوفه) ناو لەلى بردنە. ئەى ناویدیلێشەله(ماد البصره، مادميسان، ماد کوفه) وەهاتنە.

وەلى عیراق لەسەردەمى ئەمەوى و عەباسییهیل زیایترەك وە(سواد البصره و سوادالکوفه) ناسیا، عوسمانییهیل ئەى سەرزەمینەبەشیان کردەسەر دو ویلایەت ترەك، ویلایەتى جزیرهك مەرکەز یا مالبەندى لەشار بەغدا و ویلایەتى بەسرە

لەناو ئەى خەلکەیلە ... ئەى خەلکەیلێشە لەژێر فەرمانرەوايى ئەى حزبەیلە ئاویگ وەناسودەنیە خوون، هەردەم لەکیشمەکیش و جەنگ و ناخوەشى ژيان کەن. ئەجا لەییره نوەگزییا ترەك مەبەسە بخیمەنواى چەو؛ لەدویای جەنگ جیهانی یەگم، هەق خوەرانی خەلک کورد ئەى هەریمە، هەر وەى جووریشە ئاوارە کردن ئەدویای جەنگی دویم جیهانی و دروس بوین حکومەتى عیراق عەرەبە. ئەو وەختە ئەرایەکەمین جار کورد لەسەردەمى حکومەت یاسین هاشمی، ئەو وەختە(رەشید عالی گەیلانی) بویه وەزیری ناخوەى، فرەئە کورد ئاوارەى ئیران کریا، دویم ئاوارە کردنیش لەسال(۱۹۶۹) بوی ك شوماریان رەسیگە(۲۰۰) خیزان، قۆناخی سبیم ئاوارە کردنیان ئەنگەردیگەو ئەرسال(۱۹۷۱-۱۹۷۲)، ئەى قۆناخەفرە ترەك کورد ئوستان عەمارەکەفتنە وەر دەس و ئاوارەیان کردن، فرەئیبیان زووانی کوردی لەهویریانەو چوید، ئەسال(۱۹۸۰) یش شوماری یەکجار فرەى کورد فەیلی، دویای ئەوگ شناسنامەى عیراقی ئەئیبیان سەنن، رانیان وەرەو ئیران و فرەئیبیان سەراو نوین کریا، وەى جوورەتوانن کورد و ئاوارە کردنی ئەخاکی فەیلی وەرەوام کرد ئەویش ئەرا کەمەو کردن شومارە کورد ئەئەى ناوچە ...

ك مالبهندی شاری بهسرهبوی. یه مانای یه سه خاکی عیراق تا دروس بوین دهولهتی عیراق نوو، پیکاهاتوی له ویلایهتی جزیره (بهغدا) و ویلایهتی بهسره. فهیلیه لیش وهی سهرزهمینه ئویشن (دهیشت گهرمه سیړ).

ئمجا ههریمی گهرمه سیړ بووده دو به شهو، یه کم: بهش روژه لآت ئاو فورات گریده وهر، ئه ی دهوروبه رهك كهفتنه سه ئه ی به شه تا سال (۱۹۷۰) فره ی دانیشته گه یلی كورد بوینه. وهل دویای ئوهگ به عس شوماری فره ی كورد له وهریمه ئاواره كورد و ههول له ناو بردن به شیگیاندا، له باووت وهگ ره گه ز خودیان بکه نه عهره ب، یه بویه هاوکار وهگ ریژه ی كورد له وهریمه كه م بووده. دویم: بهش روژه ئاوا ی، ئاو دیجله و ئاوی فورات، ئه ی ناوچه ی شه تا سال (۱۷۰۰) زایینی شوماره كورد له تی فره ترهك بویه تا عهره ب، وهی مانا وهرجه كووچ كوردن هووزه یل شه ممه ر و جبوور و چه ن هووزیگ ترهك عهره ب ك له جزیره ی عهره به و ئه را عیراق یا كوردسانی گهرمه سیړ یا خاك كوردی فه یلی هاتوین.

گهرمه سیړ له نویسانه یل تاریخی

تاریخ بوینی كورد له ههریم گهرمه سیړ یا باشووری كویه یل حه مرین فره كوینه س وهجووریگ تاریخیان ئه لگه ردی هه گه و ئه را ئه و خه لك و هووزه یل س ی هه زار سال وهرجه له زایین له وهوروبه ر و ئوستانه یله نیشته جی بوینه، بریگ تاریخنویس، نیشته جی بوین كورد له ی خاكه وه سو مه ریه كانه و گریه ی دهن و سو مه ریش فره له خه لكه یل قه فقا زی یا ئازبانیک و به یكیك وه باپره یل خه لك كورد تیه رنو هساو، بریگیش هانه سه ر ئه ی باوهره، ك بوین كورد له ئه ی دهوروبه ره وه گوتیه یل و كاسیه یل گریه ی دهن و ره سنه ی، وهجووریگ ههریمی گهرمه سیړ هه ر له سه له یل (۲۵۰) پ.ز (۲۰۰۰) پ.ز زاگه و نیشتمان خه لكه یل سو مه ری، كاسی بویه، وهباوهر بریگ تاریخنویس تریش؛ بوین كورد له ی ههریمه ئه را دهسلات ماده یل و ساسانیه یل ئه لگه ردننه و، دویره یل نیه خه لك كورد نه یه گ

له ههریمه گه، به لكو له گیشت ههریمه یل كوردسانی گه ورا نه وهی ئه و خه لك و هووزه یل ك ناویان بریا بوینه، خه لكه یل (ئه كدی و ئاموری) یش له سه رده م جیا وهجیا له ههریم گهرمه سیړ سه ره یز دانه، وهجووریگ (ئه كه دیبه كان)، (۵۰۰) سال له دویای فه رمانه وایی سو مه ریه له جزیره ی عهره به و كووچ كورد ئه را ی ئه ی ههریمه و ته نیا (۱۲۰) سال فه رمانه واییان كرده و دویای گوتیه یل دهسلاتیان له ئه كه دیبه یل سه نییه سه و ئه را ماوه ی (۹۱) سال فه رمانه واییان له ههریم گهرمه سیړ كرده، ئمجا ئه كه دیبه یل له ی نوو ئه راماوه ی (۲۰۰) سال تره كیش وه هاوکاری سو مه ریه توینسنه فه رمانه وایی گهرمه سیړ بکه ن و تا سال (۲۰۶) پ.ز له لایه ن ئاموریه یله و روخیه ن و له ناو چی ن و ئه وانیش ئه را ماوه یگ فه رمانه وایی له ههریم گهرمه سیړ خه ن ده س، ئمجا له سال (۱۷۰۰) پ.ز ئه ی ئاموریه یل شه وه ده س خه لكیگ له خه لكه یل كوردسان ك (هیتیت) بوینه وه هاوکاری كاسیه یل روخیه ن و له ناو چی ن و دویای هاتن (هیتیه یل) ئه را ئاسیای ناوین یا كوردسان باكوور، یه ی سه ره كاسیه یل جله و فه رمانه وایی ههریم گهرمه سیړ، وه پادشای كاسی (گاندیش) (خانیش جه مشید) گریده ی ده سه و و ئه را ماوه ی په نج سه ده له ههریمی گهرمه سیړ پادشایی كه ن، تا سال (۱۱۶۲) پ.ز ك وه ده س ئاشوریه یل روخیه ن و له ناو چی ن، ئمجا ئه را ماوه ی جیا وهجیا ئه ی ههریمه له ژیر فه رمانه وایی ئیلامیه یل و ئاشوریه یل بویه؛ تا له سال (۲۱۰۰) پ.ز كه فیده ژیرده س كه لدانییه یل. دویای سال (۶۱۲) پ.ز ههریمی گهرمه سیړ بووده ههریمگ ئیمپراتوری میدیا (ماد) و كه لدانییه یل وه ریه و به نه ی.

له دویای ماده یه لیش گهرمه سیړ كه فیده ژیرده س ئه خمینییه یل و روم و ئه شكانی و ساسانی و سال (۲۰) كووچی له لای سو پای عهره ب ئیسلامیه و فه ترح كریه یل، ئه را یه كم جاریش ئه ی ههریمه له كوردسان گه ورا بریه یل و وه رده وام كه فیده وه رلافاو وه عهره ب كوردن، هه روهگ فره ی ئه و سه ر چاوانه ك له سه ر تاریخ ههریم گهرمه سیړ وه تنه، وه رجه فه ترح كوردن ئه راما ن ئاشكاره كه ن، ك ته نیا (ئیرانی) وه ی مانا كورد له ی ههریم نیشته جی بوینه، وهل شوماره ی كه میگ له هووزه یل (ئارامی)، ئه ی كورده یل شه پیکاهاتوین له هووزه یل (فه یلی، نه واشی، كولی، شروگی، مه ندانی،...)

وهلی له ئه نهمجام له ناوچین و هه رس هاوردن وه ئیمپراتۆری ساسانی وه دهنس سوپای ئیسلام، فره له کار وه ده ساسانی ئه ی ئیمپراتۆریه له ناو چینه. کورد هه ژار و فه قیریش هه له شوون خوهیان مه ننه و ئمجا وه فه رمانم خوله فای راشدین مال و مناله یل فه رمانده ی سوپای له جزیره ی عه رب ته یه ن ئه را ناوچه یل فه تح کریا، مه به س ئه را هه ریم گه رمه سیڕ، ئه را یه گ، نه گ به ره یا جبهه ی فتوحات بیلنه جی و بچنه و ئه را جزیره ی عه رب.

وه ی جووره شو ماره ی عه رب له هه ریم گه رمه سیڕ سال وه سال زیاییه و بوی و کوردیش روی له که می که یه د، وه مه مه ر، کار له تئ کردن نایینی و تیکه له و بوینیان وهل خه لک عه رب وه دریزیایی رووژگار، فره تیره و هووز و بنه ماله خوهیان مین و تا وه یه نه و له ناو ره گه ز عه رب و ره گه ز و نه خش خوهیان له هویریانه و چوود، ئمجا ئینگه و هال حازر بریگ له وانه ره گه ز خوهیان ناسن، ته مامی زووانیان و فره هه نگیان و ئه لس و نیشته یان وه ته مامی عه ره بییه، ته نیا ئاریایی یا کورد بوینیان مه نیه و ناویان ته نیا کورده، چوین: هووز هیل نه واشی (مه عیدی)، شروگی، هووزی (اکراد)، ک له ئوستان یا پاریزگای دیوانییه و ناسرییه نیشته جیین و هووز دوراجی له سامه را و کیکی له تکریت و جورانی له دیاله و ده ردلی له فه زای رفاعی و ئه بووره یاش و بیگ له فه زای بیجی و تکریت و ...

بیگومان شارنشین هیل، فیشتریان کوردن، وه لی ره گه ز خوهیان له هویریان چینه و بوینه سه عه رب له وانه هووز (شورجی) به سه رییه، ک له سال (۷۵- ک) وه سه ردالی شیرزنجی و جوان ناویگ له وه رایوه ر حجاج یوسف ثقفی وسان و حجاجیش فره درندانه ئه و وسان و راپه رینیانه سه رکوت کرد، هه ر وه ی جووریشه دانیشته گه یل شار کوفه ییش له کوتایی فه رمانره وایی ئه مه و بییه یل هه ر هه مییان کورد بوینه، به لگه ییش ئه را یه (ئه بو موسلمی خوره سانییه). ک کوردیگ دانیشته ی شاری کوفه بویه سال (۷۴۹) زایینی وه سوپایگ له کورد گه رمه سیڕ، ده ولت ئه مه و ی روخان و له ناوی برد و ده سات فه رمانره وایی داگه ده س عه باسییه له وه ی (نه و ی په یغه مبه ر).

وه ختیگیش ئه بو موسلم له لای عه باسییه له و کوشیاو، حکومه ت عه باسی ده س

کرد وه قران و قر کردن و ئاسیمیله کورد گه رمه سیڕ، ئمجا له وه خته تا ئینگه ییش کورد له گه رمه سیڕ یا له ناویان به ن یا ئاواره یان که ن، ئه ی په لاماره له دو یای سالی (۱۹۶۳) فره تره ک قویله و بویه.

هه ریم گه رمه سیڕ بووده و به شه و:

* به ش رووژه لات ناوی دیجله، ئه ی به شه ئوستانی دیاله و رووژه لات ی شاری به غدا و شاری کووت و عه ماره و فره ی ده ورو به ره یل ئه ی دو ئوستانه گریده وهر، که له لوی درپژه و بوین لۆرسانی گه واریه. ئه و به شه تا سال (۱۹۷۰)، ئوستان به سه ره له لی ده ر چوود وه کوردسان هساو کردنه، ئه را یه گ فره ی نیشته جیه یل ئه ی شاره تا ئه ی ریکه فتنه و په یمانه، کورد بوینه.

** به ش دومیش ته مامی ئوستانه یل ده ورو و وه ری ئا و فورات گریده و وه ر.

به ش یه کم له شارۆچکه ی شاربانه و ده س وه پی که یید تا شارۆچکه ی (فاو) و که ن ئا و ته مام بووت. ک پیکه اتیه له ئوستانه یل دیاله- کووت- عه ماره و به سه ره.

ئوستانی دیاله

ئوستانی دیاله مه رکه زی شار (باقوبه) یه و پیکه اته یگه له مه نده لی، شاره بان، دیلتا وه (خالص)، ناوچه ی مه رکه زیه. له سه رده می ساسانییه یل ناوچه کانی باکوور و باکووری رووژئاوای شار باقوبه تا ره سیگه ئاوبه ن ردانو (عظیم)، ناوچه کانی شار باقوبه و تا ره سیگه ئوستانی کووت، وه پی وه تنه (شاذقوباد).

ئوستانی دیاله هه له زنجیره کویه یل حه مرینه تا ره سیگه ئوستانی به غدا و فه زای به دره سه رچاوه ی شوونه وار و که لتووری کوردیه، هه زاران سال وه رجه زایین بنکه ی حکومه ت و سه ربازگه یا هه وار بنکه ی فه رمانره واییه یل مورد یا شووانکاره یل یا ره وه نه یل بویه، شاری بابل، کربلا، خانه (عانه)، کوفه، ئاگری گوف (عقر قوف) و ...

وه لی دو یای ئه وه ک ئوستانی دیاله که فیده ژیرده س عه رب ئیسلامی، چوین

گرنگی وهی ئوستانه یله نه بیر یاس، به لکو هه وه و پیران و کاوئی مهنه سهو، تا هاتن عه باسییه یل و سه ره یزدان ناوهدان کردن له لای نه وانو وه سه بهب نهوی خاکی دیاله، ته مامی هه ریمه یل رووژ هه لات تا ره سیگه (رهی و مازهنده ران و سه مه رقه ند) وه پایته خت موسه لمانه یل به سنه و، هه نه را یه شیشه شارو چکه یلی رووژ هه لات به غدا چوین: ده سکه ره، باقوبه، نه هروان، سیمره و ماره و دوو شاربان، بایه خ وه پیان دانه، کاروان سه رایل فره گیش له تیان دروس کردنه، ک بووگه ره یگه ی سه ره کی بازرگانه یل و نه و که سانی ک نه را حه ج چین (حجاز)، وه ل عوسمانییه یل هویچ گرنگی وه ئوستانی دیاله نیانه، به لکو له سه رده می نه وان بویه و پیرانه و کاو لگه ی چوین جاران، هه وه ی جوو ریشه بویه سه جیگه ی دز و پیا خه را وه یل و قه لای ریگران، وه ل ئوستانی دیاله له دو یای شه ری جیهانی یه کم له نابی (ئاگوست ۱۹۲۰) و وه ل شار که رکوک و موسل و هه ولیر و سلیمانی، گیش تیان وه یه که و وه ل پارچه یل تره ک کورد سان هویر دروس کردن ده وه له تیگ کوردی سه روه خوه ی له لیان کرپا له لای کوومه ی خه لکه یل (عصبه الامم)، وه ل سه د حه یف و وه داخه و نه و نه خشه سه رنه گرت، له وه ر ئوه گ بریتانیا له نیسانی (ئا فریل ۱۹۲۰) وه په ی په یمان (سان ریمو) عیراقی خسته ژیر ئینتداب (ده سلات) خوه ی، نه مجا دو یا دروست بوین ده وه له تیگ نو و وه ناو عیراق، خاکی (دیاله ییش) کرپا وه ئوستانیگ و شاری (باقوبه) بویه ماله بند یا مه رکه ز نه ی ئوستانه و مه سه له گه ی له نو و سه ره یزدا، سه ره تا شاریاویگه وو نا دیاروی له لای خه لک کورد، ته نانه ت رووشنه هویره یل نه و قه ره وه پی نه هه سیان، نه مجا حکومه تی پادشایی نه و وه خته فره گرنگی دا وه نه ی ئوستانه، له وه ر ستراتیجی بوین شوونه گه ی! نزیک له پایته خت و نزیک وه سنوو ئیران و وه پیت داشتن زه وه یگه ی، شاری باقوبه هه ردو ده وه ر مه هرود (کنعان) و به راز روز (به له درووز) وه ل ئاوا یه یل ده ور و وه ری تا سالی (۱۹۲۰) له ناو نیشه یلیان له (۶۰٪) له چین و ره گه زی کورد بوینه که متره ک له (۲۰٪) عه ره ب بوینه و نه و دو یایانیش (ئاسوری، تورکمان، نه رمن، چیچان) بوینه.

نیشته جیه یل (کوردیش) بیجگه له و کوردانه ی ک بوینه سه عه ره ب و تو ییانه سه و له ناو نه ی چین و ره گه زه، له وان هه وو زی نه رکیه (هه رکی)، جوران (گوران)،

الجواری (جواری)، الدلفیه (دلفانی) و تیره و بنه ماله ی تره کیش له شاری باقوبه و ده ور و وه ری نیشتنه جو ی: زه نگه نه، قه رو ل س، جاف، گوران، ...

نه گه ر فیلمی گوزه یشته نه ی شار نه لگه ر دنیمه و دو یا، باس فره ه وو زی کورد کرپاس، نه مجا یا نه وسه له بووت یه ک له ناو چین عه ره ب نه تا وییه نه و له وره بار کردنه و چین سه ره ییه و نه ی ئوستانه وه جی هیشته، له وان هه وو زی (به رازی)، ک له وه خت ساسانییه یل وه جزیره کووچ کردنه، هه ر له یوا یسه ه وو زی جاوان (جافان - گافان) ک له دو یایل سه ده ی چواری کووچی له ژیر فه رمان ره وایی نه ماره تی (به نی عه نناز)، له ئوستانی دیاله جیگه ی بوینه ک نه روو ناویان نه منیه و تو ییانه سه و له ناو عه ره ب، چن تاریخنویس باس تاریخ نه ی ئوستانه که ن و رووشنی که نه وه، ک له قه دیمه و ئوستانیگ کورد نشین بویه، له وان هه (مسترستیفن) ک له کتاوی وه ناو (اربعه قرون من تاریخ العراق الحدیث) له لاپه ره ی (۷) نه ی کتاوه ئویشی: ناوچه یل ناوه ین به غدا و کرماشان له سالی (۱۷۸۰) زایینی له له نده ن وه زووانی ئینگلیزی دریا یه له چاپ، له لاپه ره ی (۱۴۸-۱۵۱) ییش له یوا وه تی: سنووری رووژ ناوای کورد سان (زه نجیره چیای و کویه یل حه مرین) ه، ک چوود تا ره سیگه ده یشت به غدا و ده یشت دیجه. (لیونه ارت) له گه ردین و گه شته گه ی له عیراق و سوریه و لوبنان و فه لستین له لاپه ره ی (۱۹۲) ی کتاوه گه ی وه ناو (رحله المشرق) ئویشی: له رووژی دویم ده ر چینم له به غدا و مره و باکوور له لوی رووژ هه لات دیجه ئاوا یه یل په رت و په لوم دی، ک سه ر وه پادشایی فارس بوینه و وه ختی نه ی گه شتیاره ره سیگه ئاوا یی شلپ (هه ب) ئویشی: نه ی ئاوا ییه وه زووانی فارسی قسه یه کردنه، وه ل نه وه گ ئاشکاره یه سه ک نه ی زووانه گ وانه وه پی قسه یه کردن دیاله یی - که له وری بویه، ک نه ی گه شتیاره چوین ناسین له سه ر زووانی که له وری که م بویه و نزیک زووان و زاراوه ی که له وری وه فارسی وه پی وه تییه فارسی. گه شتیار (ئوشاکوف) له گه ردین و گه شتی له سال (۱۸۲۸ - ۱۸۲۹) له کتاو (رحله العروس) له لاپه ره ی (۱۷۵) ئویشی: کورد له ئاسیا نیشته جیه و سه رزه مینگ فراوانیان گردیه سه و وه ر، وه ی مانا نیشتمانیان له کویه یل و چیایل ئاراته و دریزه و بووت تا ره سیگه که ن ناوا فارس، هه ر وه ی جوو ریشه گه شتیار تره ک رووسی وه ناو (بیغوتین) له گه ردینی له سالی (۱۸۵۲-۱۸۵۶)

و لههه مان كتاوه له لاپه ره ی (۲۲۷) ئویشی: كورد خه لکیگ سهروه خوهیه له وه سرزه مینه کوبیه و کەش و چیا ییه ژیان کەید، ك له رووسییه دریزه و بووت تا ئیران و تورکیا و هره وهری زنجیره چای (ئارات) تا ره سیگه دهیشته یل ههردو چه م دیجله و فورات له خوه ئاوه، ئه یانه گیشتی به لگه بوین ئه را (كورد بوین) ته مامی ئه ی هه ریمه یله رووژ هه لاتی دیجله.

كافاری شاره بان (قهزای شاره بان)

شارۆچكه ی شاره بان له دویری (۴۰) كم له باكووری باقوبه كه فتییه، ناوی شاره بان، له ناو ژنیگ له میره یل ساسانی هاتیه، وه ناو (شه هربانو). دیاره ئه ی خانمه تا و سانه یل خوه ی لهیره وه سه ر بردگه، وه لی رای و باوه ر بریگ له تاریخنویسه یل، یه سه ك ناوی شاره بان له دو به شپیکه اتیه، به ش (شه هر) مانای شار ره سنید و به ش (بان) مانای چه و وه پی یا فه رمانده ره سنیک، هه ر دو به شه گه وه یه كه و مانای (شاره وان - پاریزگا) ره سنیک.

هه ر وه ی جووره ی شه بریگ تره ك له لایان له یواسه، ئه ی ناوه له ناو دو یه تیگه ی كه سرا هاتیه، ك ناوی (ئابان) بو یه، (شاری ئابان) ئه ی شارۆچكه ساسانییه یل دروسیان كردگه، له وه خت خوه ی فره له ئینگه گه ورا تره ك و ئاوه دان تر بو یه وه وه رده وام له گور گرتن و هره و پپیش چیین بو یه تا هاتن موغۆله یل و ته رف و توین كردنیان له لای ئه وانه و، شاره بان ئاسواریگ یا زمگه ی كه لاوه ی (ئارکولوجی) سه رده م سو مه ری، ئه كه دی، كاسی، ئاشوری، ساسانی له ناوی مه نییه، له وانه زندان كه سراه ساسانی یه ی نمونه یه.

۱- (دی عه باس)، ئه ی ناوه له سه ر زووانی عوسمانییه یل بو یه و (دی عه باس) و له لای حكوومه ت عیراقه و ناوگه ی كریاسه (مه نسوریه) یا (منصوریه الجیل).

۲- ئه بوسه یدا

۳- الوجیهیه

هه وزه گانی ناو شارۆچكه ی شاره بان ناحیه یه یلی (۶۰٪) زیایتره ك كوردن و ئه وه ی تریش عه رب، تورکمان و چیچانن.
هه وزه یل كورد ئه ی ده وه ره یله یانه نه:
(زهنگه نه، خه یلانی، سووره مه یری، زه رگوش، تاتران- عه نته ر، گوران) وه ده ها بنه ماله و تیره ی بو یچگ بو یچگ تره ك.

كافار دیلتاوه (قهزای خالص)

دیلتاوه شارۆچكه یگه یا شار بو یچگیگه، كه فیده ره و ژناوای باقوبه وه دویری ۱۸ كم، له دویری (۷۰) كم له باكووری شار به غدائه لکه فتییه.

ناوی دیلتاوه له كه لیمه ی (ده و له تاوا) هاتیه، ئه ی مه لوه نده ئه مپروو سی مه لوه ند تره كیش به سیاس وه سه ریه و ك یانه نه:

۱- خان بنی سعد ۲- هب هب ۳- عظیم. مالبه ند یا مه ركه ز شاره گه ی نیمه وه نیمه كورد و عه ربه ن، وه لی نیشه جه یه یلی ته مامی ئاوا ییه یل ده ور و وه ر دیلتایش پیکه اتنه له كوومه ی بنه مالیگ جوور و جوور هه وزه یل، ك وه رجه فه تح ئیسلام له وه ره جیگیر بوینه.

كافار یا قهزای مه نده لی

قهزای مه نده لی مالبه نده گه ی شار بو یچگی له مه نده لییه و له دویری (۹۰) كم له رووژ هه لاتی باقوبه دانریاس و (۶) كم له سنووری ئیران ئینگه دویره و دو ناحیه ها بانی:

۱- ناوچه ی قه زانییه ۲- به له دروز

ناو مه نده لی له كه لیمه ی (به ند نگین) هاتیه، ك مانای (به ندخانه ی دویره و خه ره یل) ره سنیک، یا كه لیمه (مه ند) یا (مه ندائی: هه وزه یلی ئاریایی كوینه بوینه) یا

له ناوی (ماد) ه و هاتیه.

نیشته جیبیهیل نا شار بویچگ مهندهلی و ئاوایبیهیل دهور و وهری تا سال (۱۹۷۵)، (۸۰٪) له لییان کورد بوینه و ئوهی تریش نیمه وه نیمه عه رهب و تورکمان بوینه.

(هوزهیل کورد له قهزای مهندهلی)

۱- قه ره ولس، پیکهاته یگه له تیرهیل (قهیتویل، نهفتچی، چه رمه وهنی، سلی، گه چینه، هه واسی، په تکه و کهر، که پری). ناوی قه ره ولس له زووان تورکی وه مانای سییه مال نیشه، ئه ی هوزانه وهخت خوهی له گه رمیان و کویه سان کردنیان ک له ناو سییه مال نیشتنه، ئه را یه یشه عوسمانییهیل له نویسیایهیل خوهیان وهی ناوه، ناو له لییان بردنه و له یوا نویسیاس.

۲- هوز ئه رکه وازی ۳- به ولی ۴- گوران ۵- گاسوار ۶- باجلان ۷- زهرگوش ۸- که لهور.

ناوچهی قازانییه

قازانییه شارۆچکه یا بویچگ شاریگه (۱۰) کم له باشووری رووژه لاتی شارۆچکه ی مهندهلی ئه لکه هاتیه، ناوی قازانییه له که لیمه ی (غازانی) مه غۆلییه وه هاتیه، یا له ناو تیره قازانلوی سهر وه هوز باجه لان هاتیه، نیشته جیبیهیل ناو ئه ی شار بویچگه (جیزانی) وه بیان ئویشن.

نیشته جیبیهیل ناو ئه ی شار بویچگه (۶۰٪) کوردن و له هوز باجه لان و که لهور و دیزفولیین، ئه وه کان تره کیش تورکمان و مه غۆلن.

دو ئاوی وه ناوهیل (دوشیخ و دو روود) ک گه وراترین ئاوی سهر وه ئه ی ناحیه نه، نیشته جیبیهیل له هوزهیل کاکه بی و لور و که لهور و گورانن.

ناوچهی به له درووز

به له درووز بویچگ شاریگه که هتیه سه ناوهین باقوبه و مهنه لی، ناو به له درووز له که لیمه ی (به راز رووز) وه هاتیه، له (معجم البلدان) یاقوت الحموی و بریگ تاریخ نویسی هاتیه، فره ی نیشته جیبیهیل ناو شارۆچکه گه له ئاوایبیهیل ده وره ی، هه له چین و ره گه ز عه رهب و شوماره ی که میگیش له لییان له چین و ره گه ز کوردن.

ئوستانى كووت

ئوستانى كووت ئەو خاكەسە ك كەفتىەسە ناوھىن ئوستانەيل بابل و ديوانىيەو سنوورى ئىران، لە باكووريشەو ئوستانى بەغدا و ئوستانى دىالە، لە خواریشەو ئوستانى عەمارە و ناسرىيە.

ئەى ئوستانە لە سەردەم ساسانىيەيل وە پى وەتنە ئوستانى شادشاپوور يا ئوستانى كەسكەر.

ئوستانى كووت لە سال(۱۴-۱۶)ى كووچى كەفتىەسە زىر فەرمانروايى عەرەبەموسەلمانەيلەگە و لە سەردەم ئەمەوييەيل لە ويلايەت كوفە بىرپىنەسەو و كرىاسە وە ئوستانى سەرودخووى وە ناوى واسط.

جوگرافىاي وەرپەو بردن ئوستانى كووت

لە سەردەم ساسانىيەيل ئوستان كووت وە پى وەتنە ئوستانى(شادشاپوور) و مەرکەزىشە يا مالبەندەگى شارى كەسكەر بويە، لە وەرى رووژەلات چەم دىجلە و لە نزيك شاروچكەى(حى) ئمروو، چوين ك لە وەخت ساسانىيەيل چەم دىجلە وە شوون شاروچكەى حى ئىنگەيا رەت بويە.

ئەى ئوستانە لە سەردەم ساسانىيەيل چوار تسوج(قەزاي) وە سەرىەو بويە:

۱- تسوج زەندور ۲- تسوج سەرسوور ۳- تسوج ئوستان ۴- تسوج جوزان.

وەختى موسەلمانەيل فەتخ كەسكەر كەن، كورەى كەسكەر لە روى كارگەرى خوەيەو ھەر چوى خووى مەنەى تا ھاتن ئەمەوييەيل و بردن مالبەند يا مەرکەز خەلافەت لە كوفە وە ئەى ئوستانە و دوياى دروس كردن شارپىگ نوو وە ناو شار(واسط) لە لوى رووژئاواى چەم و وەرايوەر شار كەسكەر، لە لاي حجاج بن يوسف ثقفى.

ئمجا ئوستانى شادشاپوور بووتە ئوستانى(واسط) و ئەى ناوچە كەفیدە سەر مبارك، عيسا، مزار، نغيا، ميسان، دەست ميسان(دەيشت ميسان)ئمجام بىرپەيد.

ئوستانى(واسط) لە سەردەم عەباسىيەيل كرىا وە پەنج بەشەو ئەرا وەرپەو

بردن، ك وە ھەر بەشيان وەتنە(اعمال)، ھەر (اعمال)يگىش كومەيگ شاروچكە و ئاوايى لە ناو خووى گرتىە، ك پەنج ئعمالەيليش يانەنە:

۱- اعمال الصلح ۲- اعمال واسط ۳- اعمال الصينيه ۴- اعمال الغراف ۵- اعمال الشرطه.

۱- اعمال الصلح/ مالبەند يامەرکەز بويچگ شار(الصلح) بويە، ك كەفتىەسە باكوورى شارى(واسط) لە دوبرى(۷) فەرسەخ و كەفتىەسە سەر چەم(صالح) لە لوى رووژەلات چەم گەوراي دىجلە، يەيشە ناو بىرپىگ لە ئاوايىيەيل ئەو ناوچە، ك سەر وە ئەعمالن: مازاريا، ئەفامىيە، دوران، دريتيا، ...

۲- اعمال واسط: ئەى ئاوايىيەيل و بويچگ شارەيلە وە سەرىەو بويە:

ئەفشوليه، ئەرجا، ساسى، نغوبا، كراچك، ابوقرىش، زبىديە، حريقين، ميمون.

۳- اعمال الصينيه: بويچگ شار صينيە مەرکەز ئەعمالىيەيگە، ئەى شاروچكە و ئاوايىيەيلە لە بانى ھساو بووت: ھرس، فروس ابى نجم، برحدا.

۴- اعمال الغرف: بنگەى لە ناوچەى(غراف)و لە سەر چەم غراف و لە خواری شار(واسط) لە لوى رووژئاواى چەم دىجلەيە. ئاوايى(بەرزەيش) يەك لە ئاوايىيەيل بويە.

۵- اعمال الشرطه: ياقوت الحموى ئویشى: شرتە شاروچكەى گەورايگە ك كەفتىەسە ناوھىن شارى(واسط) و شارى بەسەر، و ئاوايى(عقرالدين) يەكيگ لە ئاوايىيەيلە. ئوستانى كووت لە سەردەم عەباسىيەيل و رەدە مەرکەزى وە رپەو بردن خووى فرپەو كرديە تا وە جوورپىگ لەو سەردەمە ناوچەى نەر سابس ك ئاوايى(تل ھەوار) ئاوايىگ بويە لەو ئاوايىيەلە، ك ھاتىەسە دى.

مەرکەزىگ ترەك ئەى مەرکەزەيلە ناوچەى(رصافيه)، ئاوايى فرەى لە بانى ھساو بويە ك لە وانە:

(رمل، ننايس، قس ھشا، جيزا، شىديە)، ھەر وەى جوورپىشە ناوچەى(نرالفضل) و

(نرالیمونیش) وه خوهی زیاییه و کردیه.

(مه‌قدیسی) ناو بریگ له شارۆچکه‌کانی واسط هاوردگه ك یانه‌نه: فمالصلح، نه‌رسایس، درمکان، قراقیه، سیاده، بانیین، السکر، نه‌رتیری، التیب، قرقوب، قریه الرمل، التیب، له‌یان، هاروت، جابان، فاخرانیه، المعدث، الشیخ، جازر، خه‌سروسابوور، فم، ام عبیده، اسکندریه، کاکس، فریس، شل موغان، فراتیه، نه‌ردقلی، ماهنوس، دببسا، شافیا، دیرالعمل، نه‌رابان، بسماجورجسن حوانیت، بیستان. له سال ۱۸۷۹وهی مانا ك له سه‌ردهم عوسمانیییه‌یل ئوستانی کووت ته‌نیا پیکاهاته‌یی بوی له سی سه‌نجه‌ق(قه‌زا)،(سه‌نجه‌ق کووت)،(سه‌نجه‌ق به‌ده‌ر)،(سه‌نجه‌ق عه‌زیزیه) و هه‌ر سی سه‌نجه‌قه‌که‌یش سه‌ر وه ویلایه‌تی به‌غدا بوینه، ئمجا له سالی ۱۹۵۹ شار کووت کریا وه مه‌رکه‌ز ئوستان کووت و چوار ناوچه خریایه سه‌ریشی، ناو ئه‌و ناوچه‌یله: ناوچه‌ی حی، ناوچه‌ی به‌دره، ناوچه‌ی سویره، ناوچه‌ی نه‌عمانییه. ناوچه‌ی مه‌رکه‌ز(مال‌به‌ندی شاری کووت) بوی، شاری کووت شاریگه له سه‌ر چه‌م دیجله و به‌ش فره‌ی له لی که‌فتیه‌سه‌ر رووژه‌لات چه‌مه‌گه، ئه‌ی شاره سه‌ره‌تا ناوایی بویه وه ناو کووت و ورده وورده گور گرید و تا بووگه سه‌نجه‌قیگ و خریاسه سه‌ر ویلایه‌تی به‌غدا و دوپانیس کریاسه مه‌رکه‌ز ئوستان. وه‌لی شاری که‌سکه‌ر گه‌پترین شاری ئه‌وستانه‌گه بویه وه‌رجله ئیسلام تا سه‌ردهم ئه‌مه‌وییه‌یل، له نزیك شاروچکه‌ی(حی) ئمرووی بویه و له لوی رووژه‌لاتی چه‌م دیجله، له وه‌ختیگ چه‌م دیجله وه‌ورا چییه. وه‌لی دوپای وه‌گ حجاج بن یوسف بارگای ویلایه‌ت خوه‌ی له کوفه ئالشت کرد و هاته شاری که‌سکه‌ر تا له به‌ره‌ی(جبهه) فتوحات نزیك بووده‌و، ئمجا ئه‌ی مه‌بسه حجاج شاریگ نوو له لوی رووژئاوای چه‌م دیجله و وه‌رايوه‌ر وه شاری که‌سکه‌ر وه ناو شاری(واسط) دروس کردن ئمجا شار(واسط) سه‌ره‌تا کرایا وه بنگه‌ی سه‌ربازی و دوپانیس بویه مه‌رکه‌ز وه ریه‌و بردن ولات عیراق.

هه‌ر وه‌ی جوو‌ریشه‌یه‌ك له هاوکاره‌یل دروس کردن شاری(واسط)، شاری(که‌سکه‌ر) کوردنشین بویه ك نه‌گونجیایه ئه‌را مه‌رکه‌ز وه‌ریه‌و بردن ویلایه‌تی به‌غدا. ئمجا دوپای ئه‌وه‌ی شاری(واسط) ته‌مام بوی، حجاج ده‌س کرده هاوردن خیزان سه‌رباز

و فه‌رمانبه‌ره‌یلی له جزیره‌ی عه‌ره‌ب ئه‌را ئه‌ی شار نووه، وه‌ی مانا ك وه عه‌ره‌ب کردن هه‌ریم گه‌رمه‌سیر زیای تره‌ك گور کرد له سه‌ردهم حجاج، دوپای یه حجاج وه فه‌رمانیگ هه‌ر دو شار (واسط) و که‌سکه‌ر وه یه‌که‌و به‌سییه‌و هه‌ردوگیان وه یه‌که‌و ناوی ئه‌رایان نا ئه‌ویش وه ناو(واسط) نویسیا.

تاریخ نویسه‌یل ئویشن: حجاج له دروس کردن شاری(واسط) په‌نج شار و ده‌ها ناوایی کاو‌ل کرد و وه سه‌دان دهر و ده‌روه‌ج و کاشی مه‌رمه‌ری وه تالان برديه تا شاری واسگ وه پئ دروس کردیه، وه جوو‌ریگ گیشتی کورد شاری که‌سکه‌ر و ناواییه‌یل ئوستانه‌گه له ئه‌ی کاره نارمه‌زایه‌تی خوه‌یان نیشان دانه، وه‌لی حجاج زووردار و زوورئویش گووش وه پیمان نه‌دایه.

(ابوجعفر المنصور) یش هه‌ چه‌و له چه‌و حجاج بری و له دروس کردن شاری(زه‌ورا) نزیك ناوایی(به‌غدا)ی کوردنشین، دوپای ناوی زه‌ورا ناوبانگی وه خوه‌ی نه‌گرت و ئه‌ی شاره هه‌ وه ناوی ناوایی به‌غدا وه‌و ناوبانگ دهر کرد و ناسیا. سه‌به‌ب ئالشت کردن و دهرچین له کوفه ئه‌را به‌غدا له لای ابوجعفر المنصور، ناخوه‌شی ئاو و هه‌وای کوفه و ستراتیجی شوون به‌غدا و بوین کورد، له کوفه بویه!

(ابوجعفر) یش شار زه‌ورای له چه‌پاو و تالان کردن شاری (مه‌دائین) پایته‌ختی ساسانییه‌یل دروس کرد. ئمجا حجاج بورچیگ یا قه‌لای سونز به‌رزی له ناو‌راس شار(واسط) ئه‌را خوه‌ی دروس کردویگ، وه جوو‌ریگ له دویر(۸۹) فه‌رسه‌خییه‌و دیاروی، جیا له دروس کردن به‌ندیخانه‌ی تابه‌ت ئه‌را ئه‌و کورده‌یله، که سه‌رپیچی له فه‌رمانه‌یلی بکردان، ئمجا دو خه‌ندق یا خه‌رگ که‌ن گه‌وار له پیشت دیواره‌یلی که‌نی، دوپای وه‌یش ده‌روازه‌ی ئه‌را شاره‌که کرده‌و و بایه‌د دوپای خوه‌رئاوا بوین دهرگاگه‌ی بخسان، شه‌وه‌یلیش نه‌بایه‌د هوچ که‌سیگ بیجگه له عه‌ره‌ب له ناو ئه‌ی شاره بمینیاتا بیجگه له نوکه‌ره‌یل خوه‌ی. تاریخ نویس عبدالقادر المعازدی له کتاوه‌گه‌ی وه ناوی(واسط فی العصر العباسی) له لاپه‌ره‌ی (۱۰۹) له‌یوا ئویشی: له سه‌ردهمی ئه‌مه‌وییه‌یل په‌یوه‌ندی ناوه‌ین دانسته‌گیل که‌سکه‌ر و شاری(واسط) فره‌ وه قووه‌ت بوی، چوین ك دانسته‌گیل که‌سکه‌ر ئیرانی و خه‌لك کوینه‌ی شاره‌گه بوین و دانسته‌گیل شار تازه‌گه‌یش یانی

شار(واسط) عه‌ره‌بی جزیره بوین و له‌وره بار کردوین و هاتوین، وه‌لی له سه‌رده‌م عه‌باسییه‌یل یانی دویای چه‌نی چهن سال وه سه‌به‌ب تی‌که‌ل بوینیان، په‌یوه‌ندی ناوه‌ین دانیش‌تگه‌یل ههر دو شاره‌گه وه قووه‌ت تره‌ک بوی، یانی فه‌یلیه‌یل و عه‌ره‌به‌یل ده‌ره‌گی تازه نیشته جی بوینه.

تاریخ نویس(ابن ورد) له سال (۹) کووچی له‌یوا له سه‌ر(واسط) ئویشی: شاری واسط پی‌که‌ه‌ته‌یگه له دو شار، له هه‌ردو لوی چه‌م دیجله دروس کریاس، ته‌نیا پیه‌رنه‌گی یا پیه‌ل(جسری) ک وه دار دروس کریاس له یه‌ک جیاییانه‌و کردگه، شاره‌گه‌ی لوی رووژه‌لات چه‌مه‌گ، وه پی ئویشیه‌ید که‌سکه‌ر و شاره‌گه‌ی لوی رووژئاوای دیجله‌یش وه پی ئویشیه‌ید(واسط).

(عبدالقادر) له لاپه‌ره‌ی(۱۸۲)ی ئه‌ی کتاوه‌ هم ئویشی: خه‌لک فارس له وه‌رجله فه‌تخ ئیسلام له ئوستانی کووت ژیانه و له‌وانه‌یشه بریگ له وه‌فارسه‌یله له کوفه و به‌سه‌ره‌یش هاتنه و نیشته جیین. له‌یوا دیاره دانیش‌تگه‌یل شاری(کوفه و بصره)یش هه‌ کورد بوینه، ئه‌را یه له ههر یه‌ک شوماره‌یگیان ئاواره‌ی شاری واسط کردنه. له سه‌رده‌می عه‌باسییه‌یل، وه‌ختی فارس زال بوینه له سه‌ر عه‌ره‌ب له وه‌ریه‌و بردن ئیمپراتوری ئیسلامی بوین، فارس فره‌یگ له ئوستانگه نیشته‌جی بوون،(ابن روسته)یش له کتاوه‌گه‌ی وه ناو(الاعلاق النفسیه) له لاپه‌ره‌(۱۰۸) له باس خودی له سه‌ر کووت وه‌رجله ئیسلام له‌یوا ئویشی: له نه‌ه‌روان(نارین) تا ره‌سیگه دیرتیره‌مه، یانی ناوچه‌ی تیره‌مه تا ره‌سیگه که‌سکه‌ر، زه‌ویگ پیه‌نه و فراوانه و ئاواپی فره‌ی ها له ناوی، وه‌ی مانا ک ئوستانی کووت وه‌رجله فه‌تخ کردنی ناوچه‌یگ کوردنشین و ئاوه‌دان بویه.

(ابن روسته) ئیجار ئویشی:(کورد له ده‌بشت عیراق له خوار مه‌دائین له سییه‌ماله‌یل ژیانه و ئیماره‌تیشان بویه وه ناو جاوان له ئوستانی بابل).

ههر وه‌ی جووریش له سه‌رده‌م ئیلخانیه‌یلیش ک کارگه‌رییان له سه‌ر کووت و به‌سه‌ره‌ بویه له سه‌رده‌می عوسمانییه‌یلیش ئوستانی کووت سه‌ر وه ویلایه‌تی به‌غدا بویه، له کتاو(مفضل مماليك عثمانی جغرافیاسی)، ک کتاویگه ک مه‌نه‌جه‌گه‌ی وه زووان تورکی نویسیاس له باره‌ی ویلایه‌تی به‌غدا له‌سال(۱۸۸۰)

له‌یوا له ناوی هاتیه:(هووزه‌یل ئه‌ی ویلایه‌ته فره‌یان عه‌ره‌ب و ئه‌وانه‌ی تره‌کیش کورد و تورک و ئیرانی بوینه)، ئه‌و وه‌خته شاری کووت سه‌نه‌جه‌قی‌ک(قه‌زای) بویه سه‌ر وه به‌غدا، (کوردیش) له ناوی نیشته‌جی بویه وه‌لی شوماره‌یان دیار نه‌کردیه وه فه‌یلیه‌یلیش وه ئیرانی ناسان. ههر وه‌ی جووره له کتاو (تدریبات ابتدائیه کتابخانه سندس لسان عوسمانی) ک وه زووان تورکی عوسمانی نویسیاس له لاپه‌ره‌ی(۴۲- ۴۳) له‌یوا باس که‌ید: ویلایه‌تی به‌سه‌ره، نیشته‌جییه‌یلی له خه‌لکه‌یل جوور وا جووره وه‌لی شوماره‌ی عه‌ره‌ب له گیشتیان فره‌ تره‌که و له دویایان خه‌لک کورد، تورک، سریانی، جوله‌که(یه‌هودی) تیه‌ید.

(جواد صفی نژاد) له کتاوه‌گه‌ی وه ناو(عشایر مرکز ایران) ک وه زووان فارسی نویسیاسه‌ی ئویشی: هووزه‌یل به‌ختیاری و لو‌ر و مه‌مسانی هه‌ له به‌به‌هان تا ره‌سیگه هه‌ویزه و شار به‌غدا جی گرتنه.

عبدالقادر سلیمان له لاپه‌ره‌ی(۱۸۸ - ۱۸۹) کتاوه‌گه ئویشی: له سال(۹۴۵) زایینی شوماره‌یگ فره‌ له خه‌لک ده‌یله‌م له شار کووت جیگیر بوینه، له لاپه‌ره‌ی(۱۹۵)یش وه‌رده‌وام که‌ید: ههر له سه‌رده‌می ئه‌مه‌وییه‌یل شوماره فره‌یگ (نه‌سرانی له شاره جی گرتنه، ئایین مه‌سیحی هه‌ له سه‌رده‌م سه‌ده‌ی یه‌کم زایینی له‌ی ئوستانه بلاو بویه‌سه‌و وه سه‌رده‌سی(قه‌شه،مارماری)، ک له سال(۸۲۹) زایینی کووچ دویایی کردیه).

سابیئه‌یل وه‌رجله فه‌تخی ئیسلام له‌ی ئوستانه جی گرتنه، وه‌لی ئه‌ی سابیئه‌یله تیره‌یگ میدی یا مادی بوینه وه ناوی مه‌ندائی، ته‌نیا له سه‌ر ئایین سابیئه‌یله حه‌رانی بوینه و زووان خوه‌یانیش وه زووان ئایینی سابیئه‌یله ئالشت بویه، وه‌ی مانا وه په‌ی سه‌رچاوه‌یل تاریخی رووشنه‌و بووت ک له سه‌رده‌می ئه‌مه‌وی و عه‌باسییه‌یل شوماره‌ی دانیش‌تگه‌یل کورد له ئوستانی کووت فره‌ زیای تر بویه له شوماره‌ی عه‌ره‌ب له‌و ئوستانه، وه‌لی له ساله‌یل(۱۷۵۰- ۱۸۸۰) شوماره‌یگ فره‌ی له هووزه‌یل عه‌ره‌ب چوین(شه‌مه‌مه‌ر، زوبه‌یدی، جبوور، به‌نی لام، تائی،...) له جزیره‌ی عه‌ره‌به و رویان له عیراق کردگه و شوماره‌یگ فره‌یشیان بارگه‌یان له کووت خسییه، یه‌یشه وه هاوکار ئه‌وه‌گ نه‌هات و قات و قریگ ک روی له

جزیره‌ی عه‌ره‌بی کردگه وه تایبه‌تی چیا یا کویه‌ی شه‌مه‌ر تا (۱۹۷۰) شوماره‌ی کورد نه‌گه‌ر چوی یه‌ک نه‌وینه وه شوماره‌ی عه‌ره‌ب له ئوستانی کووت، هویچ له وانیش که‌م تره‌ک نه‌وینه، ئە‌را نه‌مونه گه‌پ ترین گه‌ره‌ک کورد له شار کووت (عگد الاکرد) ه، بی‌جگه له‌وه‌ی له گه‌ره‌که‌یل تره‌ک وهل یه‌کا، پرن له خیزان کورد.

تاریخ نویسه‌یل عه‌ره‌ب دگان نانه‌سه ملیا، ک شوماره‌ی فره‌یگ له کورد له رووژه‌لاتی دیجله جی داشتنه، هه‌ر چه‌ن شوماره‌یان فره که‌مه کردنه، یا له‌یوا له لییان هه‌س ک خه‌لک کورد وه ئیرانی (فارس) یانه له چین و لانه‌مای فارس دانانه و هساویان کردنه، ئە‌وه‌سه ک سلیمان الدرگزی له کتاوه‌گه‌ی وه ناو (الجغرافیه‌العسکریه، العراق و الاقطار المجاوره) له لاپه‌ره‌ی (۵۵) ئویشی: شوماره‌ی ئیرانییه‌یل ده‌ور وه (۲/۵٪) بویه ک کو دانیش‌تگه‌یل ناوچه‌یل ناو‌راس و خواری عراق، (۲/۵٪) یش زیای تره‌ک له نزیک ئارامگا پیروزه‌یل و شاره‌یل به‌غدا و به‌سره و عه‌ماره و کووت و شارۆچکه و ئاوییه‌یل سه‌ر سنووره.

تاریخ نویس (ئلبرت ج متشاشقیلی) ئویشی: شوماره‌یگ فره له لوره‌یل له (دیجله‌ی ناو‌راس و ناوه‌راسی چه‌م (غراف) نیشته‌جین.

(السید عبدالرزاق الحسنی) له کتاوه‌گه‌ی وه ناو (العراق قدیما و حدیثا) له لاپه‌ره‌ی (۱۹۹) ئویشی: دانیش‌تگه‌یل کووت تیکه‌لن له عه‌ره‌ب و له عه‌جه‌م، ک له ناوچه‌یل ده‌ور وه‌ر هاتنه ئە‌را کار کردن و بژی مه‌مری په‌یدا کردن، یه‌که‌مین سه‌ر شوماری گیشتی عراق، ک له سال (۱۹۴۵) وه ئە‌نجام ره‌سی شوماره‌ی فه‌یلیه‌یل عراق وه (۳۰) هه‌زار که‌س دانایه، ک که‌یده (۶٪) دانیش‌تگه‌یل خه‌لک عراق و کورد و عه‌ره‌ب و فه‌ومه‌یل که‌م زرویه‌ت تره‌ک.

له مه‌جله یا گو‌فار (الشوون الداخليه) له لاپه‌ره‌ (۱۹۶۰) دانیش‌تگه‌یل ناوچه‌ی مه‌ل‌به‌ند یا مه‌رکه‌ز کووت (۲۶۵۲۴) که‌س بویه، وه کورد و عه‌ره‌ب و که‌م زرویه‌ته‌یل تره‌که‌و، فره‌ی تاریخ نویسه‌یل عه‌ره‌ب له‌یوا ئویشن، ک شوماره دانیش‌تگه‌یل ئوستانی کووت نیمه وه نیمه عه‌ره‌ب و کورد بوینه، وه‌لی م، له‌ی باوه‌رمه ئە‌گه‌ر دیمۆکراتی وه‌ر فه‌رار بووت شوماره‌ی فره‌ی کورد شوریا‌ی له ره‌گه‌ز بانه‌و سه‌ر نه‌ته‌وه‌ی خوه‌یان و کورده ئاواره‌یل له ئیران و ئوروپا و ولاته

حیا وه جیا‌یه‌یل جیهان بانه‌و، ئە‌وه بی‌گومان شوماره‌ی کورد له شوماره عه‌ره‌ب فره‌تره‌ک بووته له ئوستان کووت.

(ناوچه‌ی حی)

وه‌ختی ئە‌مه‌ووییه‌یل جله‌و فه‌رمانه‌روایی موسه‌لانه‌یل گرنه ده‌س، (حجاج ابن یوسف ثقفی) که‌نه والی عراق (هه‌ریم گه‌رمه‌سی) سه‌ره‌تا حجاج له کوفه جیگیر بووت، چوین ک (دارالاماره فی العراق) له ئە‌ی شاره بویه. ئە‌مجا حجاج له سال (۷۰۲) زایینی فه‌رمان دروس کردن شارپگ له سه‌ر روخانه‌ی یا چه‌م دیجله وه‌ره‌و رووژئاوا، وه‌رایوه‌ر شار که‌سه‌که‌ر، وه ناو شار (واسط) دا، ئە‌مجا (دارالاماره) له شار کوفه‌ی ئە‌لگه‌ردیایه‌و ئە‌را ئە‌ی شار تازه. مه‌به‌س (حجاج) یش له دروس کردن ئە‌ی شاره ئە‌را یه بوی ک بووگه پایگایک و له‌وره‌و، تا ری ئە‌را ولات گرتنه‌یلی خوه‌شه‌و بکه‌ید.

ئمجا وه درپژایی رووژگار شارۆچکه‌ی ده‌ورو وه‌ری شار (واسط) وێران کریان و شاری نوو له سه‌ر نه‌خشه‌ی تازه‌ی ده‌ستووری عه‌ره‌ب دروس کریا، ئە‌مجا خاو خیزان سه‌ربازان و فه‌رمانبه‌ران عه‌ره‌ب له دوورگه‌ی عه‌ره‌به‌و تیه‌رن و له‌ی شارۆچکه‌یله نیسه‌جییان که‌ن، شارۆچکه‌ی (حی- واسط) یه‌کی له‌ی شارۆچکه دروس کریایله‌سه، وه‌لی شارۆچکه‌ی (حی- واسط) دوای ده‌سلات عه‌بباسیه‌یل خراو خاپیر بویه یه‌کا و بویه‌سه وێرانه‌ی و که‌سی له ناوی نه‌مایه، تا له سال (۱۸۱۶) شارۆچکه‌ی تره‌ک وه ناوی (حی) له نزیک وێرانه‌ی (حی- واسط) له سه‌ر چه‌م (غراف) له لای بنه‌ماله‌ی کوردیگ خورشیدی وه ناو (ئال علی خان)، ک یه‌کیگ له سه‌ر کرده‌یل (ئه‌ماره‌تی پشتکۆ) و کور چه‌سه‌ن خانه و له سال (۱۸۴۰) کووچ دوایی کردیه و نه‌وه‌ی شاویردی خانه، ک له سال (۱۵۹۷) کووچی دوایی کردیه، ئە‌ی شاره دروس کردیه، ئە‌ی بنه‌ماله‌یشه ئە‌را ماوه‌ی (۴۰۰) سال فه‌رمانه‌روای پشتکۆ و به‌شیگ له هه‌ریم گه‌رمه‌سی بویه.

دانیش‌تگه‌یل فه‌زای حی و ئاوییه‌یل هه‌ر دو لای چه‌م (غراف) تا سال (۱۹۶۸) کورد بوینه و وه کاروبار کشت و کاله‌و خه‌ریکن. وه په‌ی سه‌ر شوماری سال (۱۹۴۷)

شوماری دانیشتگیل شارۆچکەیی حی (۵۰۰۰) کەس بویە و لە (۱۰۰٪) یش کورد بویە.

دانیشتگیلیشی پیکاهاتوین لەی هووزانە: جاروونە، کاکەوولی، هەمەوونە، گاوری زادە، باجسیە، شوھان، مەلخەتاوی، خزل، خرزوان، ماسبی، دەزلوت، مەلەکشای، سوورەمیری، سەگەوون، باوات و فرە بنەمالەیی ترەکیش.

دوویای سال ۱۹۷۰ حکوومەت عیراق لە ترس ئەوێگ، نەگ ئەی ناوچەیلێشە شوورپش کورد بگریدانەو وەر و ئەی ناوچەیل کوردنشینیشە لە دەسیان بچوود، هە لە سال (۱۹۷۳) تا سال (۱۹۷۵) شوماریگ فرەیی لێیان ناواری ئیران و ناوچەیل جوور و جووورەیل ترەکی دیوانییە و ناسرییە کرد. لە سال (۱۹۸۰) وە تا سال (۱۹۸۳) وە هەمان شیو بەشیگ وەرەو ئیران و بەشیگ ئەرا خوار عیراق ناواری کرد.

ئەمجا دوویای سال (۱۹۸۲) ناواری کردن هە وەرەواموی تا سال (۱۹۹۱)، لە دوویای راپەرینیش هەر کوردیگ ک لەورە مەنوید، مەگەر تەنیا وە کوردی قسیە بکردا.

وە سەر وێگ وە سەدان جایل و گەنج ئەی شارە لە ناو چینی، شوماریگ وە سەبەب یەگ جەنگ قادسییە نەراپاویگەو، شوماریکیش تەنیا لە وەر وێگ رەگەز و چینیان کورد بوی زە وە چال کریان.

هەر مالکیش ناواری کریاود، ئەو لە گیشت سەر و سامانیگ لە باخ و بوسان و زەوی و زار لە لی بکەفتاگە دەس، وە سەر ئەو عەرەبانە ک حکوومەت ئەرا وە عەرەب کردن ناوچەگە هاوردویگان ئەی شارۆچکە، بەشییەو کرد. تەنیا خاوەن مال، یە ئەرا بوی ک مالگەیی وە قییمەتیگ کەم وە عەرەبیگ بفروشیگەیی، ئەویش قییمەت مالگەیی لە لای حکوومەتە و دیاری کریاگ. عەرەبیگ نیشتەجی شارۆچکە حی ئەرام وەت: ک لە سال (۱۹۸۲) مالە عەرەبیگ لە یەکی لە خانگەیلەدەر کریانە، وە دو هەزار دینار سەنیەسەیی، کابرای عەرەب وەختی تواید خانگەکە خاسەو بکەید بەهای (۱۰,۰۰۰) دینار تەلای لە ناو دیوار خانگەکە دوینیدەو.

حکوومەت وە یەشەو نەوسا و هەر چ مامۆستای کورده بوین لە کار فیر کردن و

یایدانوین، دویریانە و خس و لە کارەگەیان دەریان کرد یا نەلگەردیانە و سەرکار خوەیان.

وہی جوورە قەزای حی وە گیشتی و شاروچکەیی حی وە تاییبەتی کریا وە ناوچەییگ عەرەب نشین و شومارە کورد لە شومارەیی (۸۰٪) و تا سال (۱۹۹۱) رەسیە (۱۵٪) و شومارەیی عەرەبیش لە (۲۰٪) وە خوەی کیشاگەو بان تا رەسییە (۸۰٪).

ناوچەیی نەعمانییە

ناو یەکی لە ناوچەیل ئوستانی کووتە و مەرکەز یا بنگەیشی شارۆچکەیی نەعمانییە و لە دویری (۲۸) کم لە باکووری رووژەلات چەم دیجلە ئەلکەفتیە. ئەحمەد سوسە ئویشی: شارۆچکەیی نەعمانییە لە سەر ئاوی نەعماباز (نەھاماباز) دروس کریایە. تاریخ نویسهیل عەرەب ئویشن: نەعمانییە لە قەدیمە و کەفتیەسە ناوەین هەمانیەو چەم ساییس و سەراوی روپخانەیی رووژئاوای چەم دیجلە، وەلی قەزوینی لە کتاوگەیی وە ناو (اثر البلاد و اخبارالعباد) ئویشی: نەعمانییە شارۆچکەییگە لە ناوەین بەغدا و (واسط)، ک کومەییگ ئاوی هاو سەریەو (نەعمان بن منذر) دروس و وەپای کردیە. فرە تاریخ نویسیش لە سەر ئەی شارۆچکە وەتنە، فەیروزئابادی و (یاقوت الحموی) و (عباس العزاوی) لە وانەنە ک لە سەری قسیە کردنە.

(یاقوت الحموی) ئویشی ک نەعمانییە دو بەشە، نەعمانییە کوینە، ک مەرکەزی کورەیی قوسان (کووسان) بویە لە سەردەم عەباسییەیل، ناوگەیشی لە ناو هەمانیە و هاتیە، وەلی نەعمانییە نوو، ئەو سە لە ناو ئاوی (نعمان) و هاتیە یا (نعمان) ناویگ دروس کردیە. وەلی دانیشتگیل وە بیان وەتنە (البتیلە یا البغیلە) و تا سال (۱۹۳۰) و بوینی وە ناحیە ئەمجا بەغیلە بووتە نەعمانییە.

(عبدالرزاق الحسنی) ئویشی: نەعمانییە تازە لە سال (۱۸۸۵-۱۸۸۶)، لە لای (شیخ عەجەم) ی سەردال هووز چلابین دروس کریایە. وەلی ئەوێگ راسو، نەگ هە نەعمانییە بەلکو گیشت ناوچەیل ناوەین نەعمانییە و کووت، وە لە (۲۰۰) سال

كوردنشين بويينه، وهلى عه‌ره‌ب ورده وده وه سه‌به‌ب كووج كردن و هاوردنيان له لاي عوسمانيه‌يل ئه‌را په‌رچه‌و دان وه په‌لاماره‌يل ئيران له‌ي ناوچه نيشته‌جى بوين، (محمدالصوري) ئويشى: نه‌عمانيه وه له(١٠٠) سال كومه‌ي هوز له تى جيجر بويينه، ك ئه‌يه‌يشه هه‌ر ئه‌و هوزهيل جاوانى و عه‌يارى و به‌يگ تره‌ك بويينه. ئيجار(محمدالصوري) ئويشى ك دانيشته‌گه‌يل ئه‌ي ناوچه عه‌ره‌بن، وهل شوماره‌ي له لايان ئيرانين. له شيه‌و كردن مه‌يدانى گه‌وارى ك كردم، ئه‌رام ده‌ر چى تا وه‌رپا بوين جه‌نگى يه‌كمى جيهانى فره‌ي دانيشته‌گه‌يل شاروچكه‌ي نه‌عمانيه كورد بويينه، وهل حكومه‌ت له سه‌ره‌تاي وه‌رپا بوين جه‌نگى قادييه له‌ي شاروچكه ده‌س كرده ئاواره كردن و شكه‌نجه‌دان كورد و وه‌رده‌وام عه‌ره‌ب له تى نيشته‌جى كرده.

دوسىگ فه‌يلى، دانيشته‌گه‌ي نه‌عمانيه ئه‌رام وه‌ت: ك حكومه‌ت چوين وه چه‌وى بيگانه و مه‌جوسيه‌ئانه نوورپه ئه‌ي كورده‌يله، هه‌ميشه وه پييان وه‌تنه ته‌به‌عى، يانى: ئيرانى، كوردى نه‌عمانيه له‌يوا وه پيان هاتوى، ئه‌و مي‌سريه‌يله له‌وره كار كردن وه بويچگ ته‌ماشايين كردن و وه پيان تويله‌كى خوه‌يان كردن و شه‌ر وه پيان فرووشان، تا له ئه‌نجام له سال(١٩٨٤) حكومه‌ت هانگ مي‌سريه‌يل دا و هشكيان داگه‌و سه‌ر كورده‌يل ك له شه‌ريگ له ناوه‌ين وان و كورد نه‌عمانيه وه پا بوى، ئمجا حكومه‌ت وه ده‌سپيچگ ئه‌ي شه‌ره كورد نه‌عمانيه تاوانبار كرد و شوماره‌يگ له لايان گرت و بريگه لايانيش ئاواره‌ي ئوستانى ديوانيه و ناسريه كرد. گرنگ‌ترين ئاوايه‌يل نه‌عمانيه‌ي ئمروو يانه‌نه: كريتى، كدور، ئه‌مزيرير، عوينه، سياله، به‌ره‌وجه، شادى، ريمه، سحيان. ئمجا وه‌ختى جه‌نگ جيهانى وه‌پا بوى، عه‌ره‌بى ده‌وره‌رى نه‌عمانيه و شار كووت له وه‌ر ئاگر شه‌ره‌گه واپن و له نه‌عمانيه خوه‌يان شارنه‌و، چوين ك نه‌عمانيه ئاوايه‌ي گه‌ورا و پر له دارسان و دوير له ده‌سلات عوسمانيه‌يل بويه.

ناوچه‌ي به‌دره

ناوچه‌ي به‌دره كه‌فته‌سه ناوه‌ين شهابى(باكاسيا) و ترساق و شوپچه. بنكه‌ي ناوچه‌ي شاروچكه‌ي به‌دره‌يه و دو ناوچه‌ي جه‌سان و زه‌رباتييه وه سه‌رپه‌و، شاروچكه‌ي به‌دره له سه‌رده‌مى سوّمه‌رى - ئيلاميه‌يه و شوونىگ گرینگ بويه، هه ئه‌را يه‌ش كيشه‌ي فره‌گيش له سه‌رى بويه، وه‌ي له سه‌رده‌م عوسمانيه‌يل وه سه‌به‌ب مه‌سه‌ئه‌له‌ي مه‌زه‌ويه‌و ناوه‌ين عوسمانى و حكومه‌ته‌يل پيشت سه‌ر يه‌ك ئيران، شاروچكه‌يل سه‌ر سنوور ئه‌گه‌ر خراو و خاپوور نه‌وين، ئه‌وه هويچ گرپنگى نيانه‌سه پي، هه وه‌يشه بويه‌سه سه‌به‌ب وه‌گ فره كه‌م و دگه‌م له سه‌رى بنويسيه‌يد، ته‌نيا چه‌ن تاريخ نويس نه‌وود ك قردگى باس ئه‌ي شاروچكه‌يل كردنه، چوى؛ (ياقوت الحموى)، ك له سال(١٢٢٨) زايى كوچى دويابى كردگه و ئويشى: تاريخ ئه‌ي شاروچكه كوينه‌يل عيراق نادياره، يا ئه‌لگه‌ردگه‌و ئه‌را سه‌رده‌م ساسانيه‌يل يا فره له‌ي تاريخى كوينه تره‌ك. دى كه‌س تره‌ك له سريان نه‌نويسايه.

وه په‌ي خشته‌يل خه‌رگين نويسي‌اي، شاروچكه‌ي به‌دره له سه‌رده‌م سوّمه‌رى و ئيلاميه‌يل بويه و له سه‌رده‌م كاسيه‌يليش دار و چوو يا (چخ چيله) له ناوى كوو كردنه ئه‌را وه‌گ ئه‌راهم پيغه‌مبه‌ر له ناوى بسزنن.

له سه‌رده‌م عوسمانيه‌يل وه سه‌ر وه‌و جه‌نگى ناوه‌ين عوسمانيه‌يل و حكومه‌ته‌يل پيشت سه‌ر يه‌ك ئيران، بويه شانۆ شه‌ر و هه‌راى فه‌رمانه‌وايه كورد پشتكو و ئيمپراتورى عوسمانى، تا سال(١٢٣٤) كووچى ك داودپاشا توپه‌نسيه، له ژير ده‌س لوهريل ئه‌ي ناوچه ده‌ر بخه‌يد و بخه‌يده‌ي ناو سنوور ئيمپراتورى عوسمانى و ئمجا كردنه‌ي سه‌نجه‌قيگ يا قه‌زاي و خرياگه سه‌ر به‌غدا.

دويابيش بويه وه ناوچه‌ي سه‌ر وه ئوستان كووت.

له مه‌جله يا گو‌فار(شوون داخليه)، له شوماره‌ي(٥) سال(١٩٦٢) نويسي‌اس دانيشته‌گه‌يل شار به‌دره له كورد و عه‌ره‌ب و كه‌ميشه‌يگيش توركمان پيگهاتيه، وه‌ي ئه‌ي نويسه‌ره شوماره‌ي كورد له عه‌ره‌ب ديار نه‌كردگه ك چه‌نى گه‌؟.

دانیشتگهیل شارۆچکەى بەدره گه‌پدانه و وەتته تا ساله‌یل چه‌فتا، زیاتر له (۹۰٪) دانیشتگه‌یل شارۆچکەى بەدره کورد بوینه، هوزه‌یل روسا، له‌ک، مه‌لکشاهی، وهرمه‌زیار (هورمه‌زیار) له ناوی بوینه.

(عبدالرزاق الحسنی) له کتاوه‌گه وه ناو(العراق قدیما و حدیثا) له لاپه‌ره‌ی (۲۰۵) نویسایه: (له ئاداب و نه‌ریته‌یل مه‌ردم به‌دره له رووزه‌یل یه‌کم مردن که‌سیگیان ناگر که‌نه و ...) یه‌یشه خو ره‌ویشت کورد فه‌یلیه.

ناوچه‌ی به‌دره وه سه‌به‌ب وه‌گ زیاتر له (۲۰۰۰) سال وه‌ر له زایین وه وه‌رده‌وامی ئاوه‌دان بویه، ئه‌را یه‌یشه که‌لاوه‌یل و شوونه‌واره‌یل وه‌جی مه‌نیگ له خه‌لکه‌یل سو‌مه‌ری، ئیلامی، کاسی، میدی یا مادی، ئه‌شکانی، ساسانی فره‌ی ها له ناوی. زیاتر له (۵۰) ته‌په‌ی ها له ئه‌ی ناوچه ک شوونه‌وار جوورا وا جوور خه‌لکه‌یل کوینه ها له ناوی. ئه‌ی گرده‌یل یا ته‌په‌یله یانه‌نه: {قه‌لای گاور کرماشیه، قه‌له‌مات(قه‌لامات)، گور ده‌یشه‌کی، گردی مه‌لکه‌ی به‌دره، گرد پرتاله له جه‌سان، گرد مری، گرد سه‌فه‌ر ستی، پتیره، به‌ندره، جندیل(گوندیل)، به‌گشیان، نشان جندیل، میرزاباد، مزیره، ته‌په‌ی جه‌سان، ئه‌جفیات، قه‌لا کوری له زورباتیه، ده‌نوک له زورباتیه، قه‌لای ئیسماعیل خان، گردگه‌ی مریس، گردی نیاز، ...}. له ئاواپی گه‌ورایه‌یل سه‌ر وه بنکه‌ی ناوچه‌ی ئاواپی(ده‌نوک) ک له سال(۱۹۶۲، ۱۲۰) مال بوینه.

ناوچه‌ی(ناحیه‌یل)

۱- ناوچه‌ی زورباتیه: شارۆچکەى زورباتیه مه‌رکه‌ز ناحیه‌گه له سه‌ر سنوور یا مه‌رز ئیران(ئینگه) له دویر (۱۴) کم له رووزه‌لاتی قه‌زای به‌دره ئه‌لکه‌فته‌یه. بریگ له تاریخ نویسه‌یل له‌و باوه‌رنه، ئه‌وه‌گ له سه‌ره‌تا ئه‌ی ئاواپیه دروس کردیه، کوردیگ بویه وه ناو زه‌ربات، بریگ له خه‌لک زورباتیه‌شی ئویشن: وه‌خت خودی له‌ی شوونه ده‌فینه‌ی ته‌لا دوینیا‌سه‌و، ئه‌را یه شارۆچکە‌گه‌یش وه زورباتیه ناو دهر کردیه، وه‌ی له ئه‌نجام شییه‌و کردن(شاغ بوته‌و) ک تاریخ ئه‌ی شارۆچکە

ئه‌لگه‌ردنیگه‌و سه‌رده‌م ساسانییه‌یل، ک ئه‌و وه‌خته(ئیسترا‌باد)(هیسترا‌وا) وه پی وەتته.

دانیشتگه‌یل ئه‌ی ناوچه پی‌که‌اتنه له هوزه‌یل: کوده‌لی، شه‌روان، قه‌یتویلی، دو جوگه‌ناویش وه ناو سرگ و گرمان، ک له چه‌م گلال کونجیانچه‌م ته‌ید، له ناوچه‌ی (رالی ناو)، له سه‌ر سنوور عیراق و ئیران ر‌شده‌و ناوچه‌ی زورباتیه، (گلال کونجیانچه‌م)یش له کویه‌یل پشتکۆ له ئیرانه‌و ته‌یه‌ده‌و خوار و شارۆچکە‌ی زورباتیه ئاوه‌ید.

(محمد‌الصوری) له کتاوی وه ناو(الافتاح فی لوا الکوت) ئویشی: له‌ی ناوچه سه‌ر سنووره‌یل کورد و عه‌ره‌ب وه یه‌که‌و ژیه‌ن.

له رووزه‌لاتی زورباتیه، کیه‌نی یا کانی فره‌ ها له ناوی، بریگ له‌ی که‌نییه‌یله، که‌یه‌نی خوالین یا شووره‌کات، خواگه‌یشیان شیرینه‌یانی ئه‌را خواردن وه کار ته‌ید)، که‌یه‌نی بی‌ک له‌ی کانیه‌یله نزی‌ک ئاواپی(تک تک)هو وه که‌یه‌نیه‌که‌یش ئویشن که‌یه‌نی(تک تک) له جووره‌یل که‌یه‌نییه‌یل که‌سنه‌زانه. دو که‌یه‌نی تر له ناو گردوله‌که‌یل(س‌ی کوران) هه‌ن، نزی‌ک کویه کانی سه‌خت.

ئه‌ی شارۆچکە کورد نشینه له شه‌ر نارده‌واگه‌ی(قادسیه‌ی سه‌دام) خرا و خاپوور کریا و دانیشتگه‌یلی ئه‌را به‌دره و جه‌سان بار کردن و تا ئینگه‌یش زورباتیه وه ویرانی مه‌نبه‌سه‌و، خیل و هوز عه‌ره‌ب خاوه‌ن په‌س و پوله له ناوی نیشته‌جی کریاه.

۲- ناوچه‌ی جه‌سان: ئه‌ی ناوچه که‌فته‌سه رووزه‌ئاواپی به‌دره و بنکه‌یشی شارۆچکە‌ی(جه‌سان)ه، تا سال(۱۹۷۰) فره له دانیشتگه‌یلی کورد بوینه. له ئاواپی گه‌ورایلی: هوز جه‌سان، میرزا ئاباد، مزبیله، کرماشیه.

(قهزای عهزیزیه)

فره دانیشته‌گه‌یلی له هوز شه‌ممه، ئاسه‌وار و وه جی مهنیگ فره‌ی ها له ناوی چوین: ئاسه‌وار یا شوونه‌وار به‌داو نه‌هره‌وان، بجلی، سماکه، ئاساره‌تر. له ئاواویه‌یل گه‌واریشی: شاعوره، ئه‌روویه، همیتیه، سی گوند وه ناوی دیر.

قهزای سویره

ئه‌ی قهزا له وه‌خت عوسمانیه‌یل وه پی وه‌تنه قهزای جزیره، له سال (۱۹۲۵) ناوگه‌ی ئالشت بویه قهزای سویره، فره‌ی دانیشته‌گه‌یل شارۆچکه‌ی سویره و ده‌ور و وه‌ری و ئاواویه‌یلی عه‌ره‌بن و له هوز زویه‌یدین. ته‌نیا له ناو شارۆچکه‌ی سویره شوماره‌ی که‌میگ له کورد نیشته‌جین، له ئاواویه‌یل گه‌ورای (الجویزر)ه.

رویدایل ئوستانی کووت

دویای ئه‌وه‌گ عه‌ره‌ب له (۱۸)ی کووچی (ئوستانی کووت داگیری کردن)، شارپگ نوو وه ناوی (واسط)، له لوی رووژئاوای چه‌م دیجله وه‌رایوه‌ر شار که‌سکه‌ر دروس کردن و خاو و خیزان سه‌ربازه‌یل عه‌ره‌ب و کارگه‌ره‌یلین ئه‌را ئه‌وره هاوردن. ئمجا شوماره‌ی عه‌ره‌ب له‌ی ئوستانه وه‌ر له زیای بوین کرد.

وه هه‌و ئه‌و شیه‌و کردن مه‌یدانیه ک کردم ئه‌رام دهر که‌فت ک تا سال (۱۹۷۰) شوماره‌ی کورد له شوماره‌ی عه‌ره‌ب له‌ی ئوستانه فره‌تره‌ک بویه، ک له جیالی کوردی وه زووان عه‌ره‌بی قسه‌یه کردنه، فره جاریش چه‌ن به‌شگ یا قهزای و مه‌لوه‌ندیگ که‌فتیه‌سه ناو سنوور مینشینه‌یل کورد چوین: قهزای نه‌عمانیه و قهزای به‌دره.

(مستر ستیفن) له کتاوه‌گه‌ی له لاپه‌ره‌ی (۱۷) نویساس: لورسانی بویچگ ک له ژیر ده‌سلات ئه‌تابکیه‌یل قه‌دیم بویه یانی (فه‌یلیه‌یل) و وه قوویلی ۷-۱۰ کم چووده

ناو خا‌ک عی‌رافه‌وه‌و، (به‌دره و جه‌سان)ی گرتیه‌سه‌و وه‌ر، ک فره‌ی دانیشگه‌یلی لور بوینه و وه دریزیای سنووره‌گه دریزه‌و بوینه و نیشته‌جی بوینه.

هه‌ر وه‌ی جووریشه له لاپه‌ره‌ی ۱۷۰یش وهرده‌وام که‌ید: (ئه‌حمه‌د پاشای بابان توانی ریه‌یل سنوور مه‌نده‌لی و به‌دره له ژیر ده‌سی عوسمانیه‌یل دهر بارید).

الکرکوک له کتاوه‌گه‌ی وه ناو (دوحه‌الوزرا) له لاپه‌ره‌ی ۱۳۵ له رویداگ سال ۱۱۷۶ کووچی ئویشی: { سلیمان پاشای بابان حاکمی بوی له سه‌ر بابان (سلیمانی که‌رکوک) و گویره‌و و هه‌ریر و هه‌ولیر و کویه و قه‌ره حه‌سه‌ن و زه‌نگاباد و جه‌سان، کاروبار ئه‌ی شار و شارۆچکه‌یه هه‌ر له لای بابانه‌و وه‌ریه چییه }.

له سال (۲۶۵ ک - ۸۷۸ ک) شوورش زه‌نج (زه‌نگی - زه‌نج) ره‌سیگه شارۆچکه‌ی نه‌عمانیه و زیانیگ فره‌ی ده‌ید له سه‌ر و سامان نه‌عمانی و دویر نیه ئه‌ی سه‌ر و سامانه هه‌ر سه‌ر و سامان حکوومه‌ت بووت (که‌رکوک/لاپه‌ره‌ی ۱۱۲).

(عثمان بن سند الوالی) له لاپه‌ره‌ی ۱۹۳ ئویشی: دویای ئه‌وه‌گ زه‌نجیه‌یل شوماریان وه‌ر له فره‌و بوین چوود، هه‌ له خوار عی‌راق و ئیران تا ره‌سنه دهره‌وای شار به‌غدا گه‌رنه‌و وه‌ر، وه‌ی مه‌مه‌ره کار بازرگانی وسیگه‌و، ئوستانی (به‌سه‌ره‌یش) وه ته‌مامی له ژیر ده‌س زه‌نجیه‌یل بویه، هه‌وه‌ی جووریشه ده‌یله‌می و قه‌رمه‌تیه‌لیش باج و گومرگیان له ئوستانی به‌سه‌ره خه‌ره کردنه، ئه‌ی رویدایشه له سال (۲۶۷ ک - ۸۸۰ زایین) بویه. هه‌ر وایشه له لاپه‌ره‌ی ۱۹۱ له باره‌ی عه‌پاریه‌یل (العیاریین) وهرده‌وام که‌ید و ئویشی: (ساله‌یل ۵۱۴ ک - ۱۱۲۹ زایین عیاریه‌یل ته‌مامی ناوچه‌یل کووت و به‌غدا کۆنترۆل کردن، له ناوه‌ین شاری به‌غدا و موسل ریگیش ئه‌را بازرگانی واز کردن). هه‌ر وایشه ئویشی: (۲۲۹ ک - ۹۴۱ زایینی) کورد شنا‌نجان ده‌سیان گرته سه‌ر ریگه‌ی بازرگانی ناوه‌ین کووت و به‌غدا، (ابن مامون) و (ابن حمون) و (کرخی) له ریگه‌یل وه ناوده‌نگ کورد بوینه.

نوستانی میسان

وهر له ئیسلام شارپگ وه ناو میسان نهویه، به لگو میسان سه رزه مینگ فراوانی گرتیه سهو وهر، بازیگ جار ته مامی ناوچهیل ناوهین بابل و کهن ناو و کویهیل بهختیاری گرتیه سهو وهر، برپگ جارپیش ئوستانهیل ئینگه میسان و بهسره و خوزستان و ناسریه گرتیه سهو وهر. میسان له سه رده می ئهسکه ندهری مه کدونی و سلوکیهیل و ئهشکانیهیل پیکهاتوی له ههریمگ یا میرنشینگ و پایته خته گهیشی شار کهرخه (کارکاس) بویه، ساسانیهیل وه پی وهتنه (ئستراآباد) ویرانه شوونه وار ئه ی شارپشه ها له باکووری شاروچکه ی خوره م شههر (مجمره). یانی له سه ر چه می کهرخه له رووژه لاتی شار بهسره ئه لکفتیه، ئمجا فره جار ناو کهرخه وه (کهرخ میسان) هاتیه و ناو شاری (بهسره ییش) وه فورات - میسان هاتیه، شاری کهرخه، شاری ئه بله و، شاری فورات (فورات بهسره) و شاری (ئافامیه) یه له شاره گهورایل میسانن، ئه ی شاره ئمجا کهفتیه سه باکووری ههریمی میسانه و.

وهلی ئوستانی (میسان) ی ئمروو، ک عه رهب موسه مان میسانی داگری کردنه، ته نیا یه ی شار وه ناوی (ئافامیه)، کهفتیه سه خوار شار عه ماره ی ئمروو له ناوی ههس، وهلی شار عه ماره ی ئینگه پیکهاتیه له ئاواپیهیل کوردنشین و عه ره بیه و دریزایی تاریخ کووچ ئه رای کردنه، تا رهنگ و روی کوردایه تی وه پیه و نه مینه یید و له ناو خودیان بمالنه ی و دی چیشتی وه ناو کورد نه مینه ی.

ئه ی شار وه مه مه ر وهگ ره وکردن به شینگ فره ی دیزفولییهیل بوینه، ئه ی شاره گه ورا و فراوانه و بووت، وه ی مانا تویه نیم دیزفولییهیل وه خاوه نی راسه ی راس شار عه ماره وه هساو باریمان، چوین ک به شینگ فره ی له دانیشته گهیل ئه ی شاره تا سال ۱۹۷۰ پیکهاتوین له کورد دیزفولی و فره ی باله خانهیل ناو شار و زهوی و زاری ده ورو وهر شار سامان و مولک کورده دیزفولییهیل بویه.

نوستانی میسان ههر له سه رتای فه رمانه وایی ئه مه ویهیل تا رووژدهیل ئمروو

وهرده وام له رپپچ و ئاواره کردن کورد و جیگر کردن عه رهب له شوونیان بویه.

له دوای سال (۱۹۱۴) ه و هل وه پا بوین جهنگی یه کمی جیهانی و داورین عیراق له لای بریتانیا، عیراق وه سه ر دو ویلایهت به غدا و بهسره به شه و بوی، شاروچکه ی (عماره) ییش بویه قه زای یا سه نجه قینگ و خریایه سه ر ویلایهت بهسره. دوای ئه وهگ له سال ۱۹۲۰ وه په ی ریکه فتنینگ ویلایهت تازه دروس بوی، ئمجا شار (عه ماره ییش) وه ناو (لیوای عماره) و دوپاتریش (پاریزگا) یا ئوستانی میسان بوی وه مه رکه ز یا مه لبه ند ئوستانینگ نوو و دو قه زای خریایه سه ری وه ناو قه زای قه لا (علی غربی) و قه زای قه لا صالح، دوپانیش شاروچکه ی (علی شرقی) ییش بویه قه زایگ.

قه زای عه ماره ییش په نج ناحیه هان له بانی ک یانه نه: ناحیه ی مشه ره ج، ناحیه ی کهحلا، ناحیه ی کومیت و ناحیه ی مه جهری گچکه و ناحیه ی کورسنگ (تیب).
قه زایل تره ک ئوستانی میسان:

۱- قه زای قه لا صالح: شاروچکه ی قه لا صالح مه لبه ندی ئه ی قه زاسه و نزیکه وه کوینه شاری (مه زار) ی ساسانییهیل و له وره وه پا بویه. شاروچکه ی قه لا صالح له روی دانیشته گهیل کورد و به شهیل تره کیشی عه رهب و سابینه ی مه ندانی بوینه.

تاریخ نویس، عبد الرزاق الحسنی له کتاوه گه ی وه ناو (العراق قدیما و حدیثا) له لاپه ره ی (۱۲) نویساس: قه زای قه لا صالح له سال ۱۹۲۷ شوماره ی دانیشته گه یلی (۵۹هه زار کهس بوینه، ک سی به شی دانیشته گهیل سابینه ی مه ندانی و ئه وانه ی تره کیش عه رهب و ئیرانی و شوماره ی ته مامی قه زایگیش وه بووت سه ر شوماری سال (۱۹۴۷) (۷۸۰۵۴) کهس بویه.

۲- قه زای قه لا (علی غربی):

قه زای قه لا مه رکه زی ئاواپی (قه لایه) و دوپای ئه وه کریه یید وه مه رکه زی قه زای، بوویسه شاروچکه.

له وهر وهگ ئه و ئاواپیه زیارتگای دو پیای گه ورا و خاس بویه له ی ناوچه، یه کیگیان وه ناو علی غربی و ئه وه که ی تریش وه ناو عه لی شرقی و ناو دهر

کردیه، ك ئمروو علی شرقی بویهسه قهزایگ سهرودخوهی، ئمجا لهوهر وهگ زیارهتنگای علی غربی له نزیك شارۆچکهی قهلایه، ناوی قهزاگه وه ناو ئهی مهزاره ناوه نانه.

دانیشتگهیل ئهی قهزا تا سالهیل دویای جهنگی دویمی جیهانی تهمامی کورد بویه.

عبدالرزاق الحسنی له کتاو العراق ئویشی: (فرهی دانیشتگهیل قهزای علی غربی ئیرانین، ئهویش لهوهر ئهوهگ زنجیره کویهیل پشتکۆی ئیران لهوهره نزیکن). ئهی شارۆچکه له سهردهمی ساسانییهیل ناوی (زهندور) بویه و حجاج بن یوسف ثقفی کووریه و کردیه و شارۆچکهی نووی له نزیك ویرانهی زهندور دروس کردگه، ناوی ناگه (فم الصالح) و ئهی شارۆچکهیشه ئهرا ماوهی دویر و دریزیک چوول بویه و وه بویهسه ویرانهی و کهلگه خهراوهیگ، دویائیش ئهی شارۆچکه له شیوهی ئاوابی له لایهن چهن هووزیگ فهیلییه و ئهرا گهرمهسیر خوهیان، دروسی کردنه تا رهسیگه سالهیل جهنگ جیهانی دویم و نیشتهجی بوین چهن بنه ماله یگ کووچ کهر عهرهب. ئینگهیش وه هه و وهگ ئاواره کردن و گوپرگرتن ئهی شارۆچکه هوپج شهقل کوردیگ وه پیه و نه مه نیه.

ئوستانی عه ماره

له شیوه وکردنی مهیدانی و گهپ له سال ۱۹۸۶ ئهرا ماوه یگ دو مانگ له شاری عه ماره بویم، لهی ماوهی کوله شی کردنه وهی له سهردانیشتگهیل ئهی ئوستانه وه ئه نجام رهسانم.

وه قسیه ی کوردهیل ئه ی شاره، ئوستانی عه ماره تا دهورو وهری سال (۱۷۰۰) شوماره ی عهرهب له ته مامی ئوستانه گه فره کهم تره ک له کورد بویه، وه لی وه هه و فشار هووزهیل عهرهبی، ک عوسمانیهیل له دوورگه ی عهرهب هاوردنه سان و دوژمن حکوومهت ئیران بویه له ناوچه گه نیشته جی کریان، یا وه هه و وهگ

کووچ و کووچوهری رهسیه ئه ی ناوچه یله ژیانیان له کورد تییه له و کرد، هووزهیل کورد ورده وهرده ئاوابیه یلییان وه جی هیشت و رویان له شارۆچکه گه کرد، ئه گهر بایدو دیوانهیل عوسمانیهیل ته ماشا بکه ریه یید فره ی زهوی و بوسان وه ناو کورد بویه، هه وهی جووریشه فره ی باله خانهیل و بازاره یلیش، مولک کورد بویه.

هه تا سال ۱۹۷۰ ییش گه پترین هووز عه ماره، ک عهرهب وه پیان وه تنه (ده سابهله) هووزیگ (دیزفولی) یه، هه روایشه هووز بنه ماله ی تره ک کوردی چوین: کورده لی، برامسین، پیره وهندی، مه لخه تاوی و... هه له قه دیمه و له شاری عه ماره نیشته جه بویه. دویای ریکه فتننامه ی (۱۱) ی ئادار (فوریه) سال ۱۹۷۰، کورد نیشته جیهیل شار عه ماره خوه ی نیشاندانی ئه و ری خسن، ته مامی کوردیگ ک گیشتیان عه گال وه سه ریانهوی وه زووان عهرهبی قسیه کردن بوین، پویلداری یا دهوله مه نیگ کورد وه ناو حوسین عوگله وینه یگ یا ره سمیگ زنه یای بارزانی ئه لگرتوین له پیش ئه ی خوه ی نیشاندانه ری کرد، حکوومهت به عس دویای ئه وهگ وه کامیرا فیدیو وینه ی ئه ی خوه ی نیشاندانه گرتوی. ئمجا شوماره یگ فره یگ له به شدار بویهیل ئه ی خوه ی نیشاندانه بیسه ر و شوون کرد. یه کیگ له وانه حوسین عوگله ی کورد په ره وهر بوی، ئمجا حکوومهتی به عس دویای سه ر شوماری عه ماره ئه رای دهر کهفت، شوماره ی فره یگ کورد له ناو شار عه ماره وه ناو ئیرانی بوینیان ئاواره ی ئیران کرد و ته مام ناسنامه و شناسنامه و ره گه زنامه یان و باوه رنامه یلییان ک داشتن له لییان سه نه و، ئیگل ئه ی کورده یله ئاواره یان کرد وهره ئیران ک ئینگه نیشه جین له شاری نیلام.

ئوستانی به سره

ئوستانی به سره ئه ی سه رزه مینه له باکوره وه (ئوستانی عه ماره)، له رووژئاواوه (ولات کویهت)، و له رووژه لاتیش (ئوستانی خوزستانی ئیران) ئه لگه ردیگه و.

ئوستانی به سره له سه رده م ئه سکه ندهری مه کدونی و سلۆکییهیل و ئه شکانییهیل

به‌شېگ بوی له میرنشین میشان، شار(به‌سره)ی ئینگه تهنیا ناوایی بوی نزیك شاری(هه‌شتاباز ئه‌رده‌شیر). ئه‌ی ئوستانه ئوستانیگ کوردنشین بویه و به‌شېگ بویه له خاك(مییدا)، ئه‌را یه‌یش له سه‌ره‌تای فه‌رمانه‌روایی ماده‌یل تا کوتایی ده‌وره‌ی عه‌باسی هه‌ پێ وه‌تن(ماه‌البصره)، یانی ماد به‌سره، یا به‌سره‌ی ماده‌یل. ئوستانی به‌سره له سه‌رده‌می ساسانییه‌یل پیکهاته‌ی بوی له‌ی شار و شارۆچکه‌یه‌له: {ئه‌بله)، هه‌شتاباز ئه‌رده‌شیر، فه‌ره‌اد، زا‌بوک، که‌لا}.

ئمجا، وه‌ختی ئیسلام له سال(۲۰)ی کووچی وه سه‌رکرده‌گی سه‌رکرده‌ی ئیسلام(المسنا بن حارس الشیبانی) تاو ده‌یده وه سوپای و په‌لامار ئه‌رای تیه‌رید، ئه‌و وه‌خته‌شاری(هه‌شتاباز ئه‌رده‌شیر) بنکه‌ی وه‌ریه‌و بردن ساسانییه‌یل بویه له‌ی ئوستانه.

وه په‌ی قسیه‌ی(حمزه) ناویگ له داگیر کردن ئوستانی به‌سره وه‌لیا بویه، له‌یوا ئویشی: {شاری هه‌شتاباز ئه‌رده‌شیر له لای(المسنا بن حارس الشیبانی)یه‌و ویران کریا و ته‌مامی سامان ئه‌و شاره له لای عه‌ره‌به‌یه‌و وه‌تالان چوود. ئمجا وه کاوڵ بوین شاری(هه‌شتاباز ئه‌رده‌شیر) ئویشن(الحزبیه)، یانی ویرانه}.

ئمجا ئه‌و وه‌خته ک (ماه‌البصره) داوړیا و فره‌ی له شار و شارۆچکه‌یل ویران کریا و قه‌رار یه دریا، شاری نوو دروس بکریه‌ید له سه‌ر به‌رزى کاوڵگای ناوایی به‌سره و شه‌و ره‌و و که‌نگیش وه چوارده‌ور شاره نوو کریه‌ید. ئمجا باله‌خانه‌ی(داره‌الاماره)، ک چوی پاریزگای ئینگه دروس کریا، ئیجار خاو و خیزان سوپای عه‌ره‌بی موسه‌لمانه‌یل له ناوی نیشته جی بوین، له سه‌رده‌م ئه‌مه‌وییه‌یل بریگ هووز عه‌ره‌ب تیه‌رن ئه‌را به‌سره و له باشووری به‌سره، له سه‌رری(زو‌بیر) نیشته‌جی کریه‌ن و ته‌مام باله‌خانه‌یل و مه‌سجد و گه‌رماوه‌یش هه‌ر له کویچه‌ی(اهل‌العلیه) دروس کریه‌ن.

دیاره کویچه‌یل تر کوردنشین بوینه و ئه‌را یه هوچ گرنگی وه پێیان نیانه. (ابن بطوطه) له سال(۵۳۷)ی کووچی باس له به‌سره که‌ید و ئویشه: {شار به‌سره له سێ کویچه یا گه‌ره‌ک پیک هاتیه،(مجله هذیل): ئه‌و جا بوی، عه‌ره‌ب(اهل‌العاليه) له ناوی نیشته‌جی کریان، گه‌ره‌که‌یل تریش(بنی الحرام) و (العجم) بوی.

دانیشته‌گیله ئه‌ی دو گه‌ره‌کیشه ئیرانی بوین}.

ئمجا وه‌ختی(یزید بن معاویه) مری، خه‌لك به‌سره دزی عه‌ره‌ب و فه‌رمانه‌روایی ئه‌مه‌وین، دو‌یایش وه دژ فه‌رمانه‌روایی عه‌باسی له ری داپه‌رن و وه‌رده‌وام سه‌رگه‌رم شوورش بوینه، له‌وانه شوورشی شووراته‌یل(خه‌واریه‌یل)، شوورشی(عبدالرحمان بن الشعث)، شوورشی قه‌رمه‌تییه‌یل(قه‌رامه‌ته) و شوورشی زنگیه‌یل له‌و شوورشه‌یه‌نه.

ئمجا ئه‌و وه‌خته ک(حجاج بن یوسف ثقفی) بووته والی شار که‌رکووک، فه‌رمان وه ئاواره کردن شوماره‌یگ فره‌ی کوردی شار کوفه و شاره به‌سره ده‌ید، ئیجار عه‌ره‌به‌یل فره‌ی له شوونیان نیشته‌جه که‌ریه‌ید، ئه‌را که‌مه‌و کردن شوماره‌ی کورد له ناو ئه‌ی شاره. تا عوسمانیه‌یلش هاتن له عه‌ره‌ب کردن شار به‌سره وه‌رده‌وام بوین، تا وه ته‌مامی کریا وه عه‌ره‌ب نشین.

وه‌لی هه‌ر له ده‌وره و زه‌مان عه‌باسیه‌یل وه هه‌و وه‌گ سه‌نن و فرووشتن سییه‌پووسه‌یل ئه‌فریقی، به‌سره شوماره‌ی فره‌ی له لییان و بریگ تره‌کیش له چینه‌یل تره‌ک، وه تایبه‌تی له ناوه نیسه‌جی کریه‌ن.

هه‌ر وه‌ی جوووریش له دو‌یای شه‌ری یه‌کم جیهانی شوماره‌یگ فره‌یگیش له(ئه‌رمه‌ن) ئاواره‌ی به‌سره بون، ئینگه ک گه‌ره‌کیگ وه ناو ئه‌رمه‌ن له شاری به‌سره هه‌س. وه سه‌ر وه ئه‌ی خه‌لکه‌یه‌له شوماره‌یگن، فره‌یش له هووزه‌یل جووار جوور کورد له‌ی شاره نیشته‌جین، هووز به‌ختیاری، مامه‌سینی، قه‌ره‌ولس(قه‌ره‌ئولس) له‌ی هووزه‌یه‌نه، ... وه‌لی وه داخه‌و زووان کوردی له هویریانه‌و چیه‌ه.

له شاره کوبنه ییل و قه دیمی ئوستانی به سره

شار نه بله

نه بله وهر له ئیسلام ناو شار یگ بویه له شوون گه رهك (عه ششار) ئینگه ی به سره، وه باوهر فره ی له تاریخ نویسه ییل شار نه بله خه لکه یل ئیرانی قه دیم دروسی کردنه. نه گهر ماده ییل دروسیان نه کردویگ نه وه هه خامه نشییه ییل دروسیان کردیه.

ناو (نه بله) یش له که لیمه ی ئاب= ناو، وه ئاو گرتیه سه ی، هاتیه.

وه ی وه باوهر بر یگ تاریخ نویس ترهك شار نه بله، یونانییه ییل دروسیان کردیه و ناو گه یشی ناویگ یونانییه و له ناو (ئاپۆلۆگوس) وه هاتیه، بر یگیش له ی تاریخ نویسه یله نه ی جووره ئه رای چن ك شاید نه سه كندهر مه كدونی دروسی کردویگ، نه را وهگ بکه یده ی (دژ یگ)، یا قه لایگ سه ربازی و شار یگ بازرگانی، تا وه ئاسانی له ریه گه ی که ن ئاوا په یوهندی وه یونانه و بکه ید.

گه شتیار (نیارخس) ی یونانی له سال (۴۰۰) وهر له زایین باس له شار نه بله که ید و وه مه رکه زیگ بازرگانی و سه ربازی گرنگی یونانییه ییل داناسه ی.

گه شتیار (ناسر خوسره و) ئویشی: شار نه بله له سال (۵۲۷) کووچی ته نیا پیکهاته ی بویه له ئاویگ، (قه زوینی) ئویشی: شاری نه بله له سال (۷۰۰) ی کووچی ویرانه یگ بویه ك که سیگ له ناوی نه ژیايه.

ئینگه یش شار نه بله گه ره کیگ وه ناو گه رهك عه ششار له سه ری دروس کریاس و بویه سه گه ره کیگ له شار به سره. وه ناو (عه ششار) یش ناویگه عه ره بی و کوردییه، له دو بر (علی)+ (الشار) پیک هاتیه، یانی (به و بچیم نه را شار).

دیاره وهختی کووچ کردن عه ره ب و نیشته جی بوینیان له به سره دروس کریایه، (نه بله) شار یگ گه ورا بویه، عه ره به یلیش وهختی تواسنه وهره شار نه بله بچن له جیالی علی اسوق وهتنه (علی الشار)، یانی به و بچیم نه را شاری نه بله، دو یایش

علی الشار له سه ر زووانی خه لك سایه سه و بویه سه (عه ششار). ئینگه یش له عه ششار ئاسه وار و شوونه وار یگ فره ی له شار نه بله ی کوبنه مه نیه، ك پیکهاته یگه له ئاسه وار کوبنه ی ئیسلامی و ماد و یونانی و نه شکانی و ساسانی. ئوستانی به سره ی ئمروو له پهنج کافار (قه زای) پیک هاتیه: کافار قورنه، کافاری زوبیر (الزبیر)، کافاری ته نومه، کافاری فاو، کافاری ابوالخصیب.

بهش دویم هه ریم گه ره سه ی، دور وهری چه م فورات و رووژئاوای گریده و وهر تا ره سیگه بیوان. له وانه ئوستانی به غدا تا دروس بوین ولاتی وه ناو عیراق شوماره ی کورد له عه ره ب که م ترهك نه بویه و فره ی له دانیشته گه ییل (سامه راییش) کورد بوینه، له هووزه ییل دوراجی، کیکان (چیچو)، جوران، بلباس.

ئوستانه ییل (ناصریه، سه ماوه، دیوانیه) یش وهر له جهنگ جیهانی په کم دانیشته گه ییل فره که م بویه و له هووزه ییل جوورای جوور کورد پیکهاته، عه ره ب، شروگی، نه واشی (معیدی)، مه ندائی بوینه. ئوستانی (کربلا، نجف) یش فره یان ئیرانی بوینه له فارس و کوردی فه یلی.

کورد له ئوستانی رومادی

ئوستانی رومادی(انبار) له سالهیل(۱۶۸۰) وەر له زاین، وه هه و چوئی وه پیت و بهرکهت خاکهگه کاسییهیل له ناوی بلاوه و بوینه و لهی خاکه نیشتهجی بوینه و شاریگیان وه ناو(خانه) دروس کردیه و کردیانهسهی پایتهخت و مهرکهز وهریه و بردن.

ئهی کاسییهیله فره ترهك له(۵۰۰) سال فهزمانرهواییان له عیراق کوینه، یانی ئوستانهیل خواری زنجیره کویهیل چهمرین کردیه.

پیشت سهر کاسییهیلیش وهردهوام خهلكهیل ئیران له ناوی جی گرتنه و له ژیر فهزمانرهواییان بویه.

وهختگیش ئهی ئوستانه فهتج کریهید شومارهیگ فرهی عهره ب جزیره له ناوی جیگیر کریهن، دواییش شومارهیگ فره له و دهیلهمیانهیشه، خودیان وه دهسه و دهن له شهر قادیسه و مه دائن، سه رهتا له کوفه جیگیر کریهن، ئه یجار ئه لگهردینه و ئهرا رومادی.

له سهردهم عهباسییهیلیش کورد فرهیگ لهی ئوستانه جیگیر بوینه و له بووت رهگهز و چین عهره ب تاوییانهسه و له ناویان، وه تایبهتی دهیلهمییهیل، ك ئمروو وه دلیمی ناسیانه.

ئوستانی رومادی بیجگه له کورد و عهره ب و شومارهیگ فرهگیش له یههودی و مهسیحیش له ناوی جی گرتنه، ئه و یههودییهله، ك له فلستینه و هاوردنهسانه رومادی، کورشه ئه خکینی بهشیگ له لییان ئهرا فلستین کلپیانه و کرد، وهلی مهسیحیهیل ئوستانی رومادی هه گیشتیان له بووت رهگهز و چین عهره ب تاویانه و بوینه موسهلمان.

له سهردهم عوسمانییهیل کورد فرهیگ له بووت پهس دارییه و چینهسه ئهی ئوستانه له وانه بلباس، کیکان، بهیات، ...

فره لییانیش وه دهس عوسمانییهیل ئاواره ئهی ئوستانه بوینه.

دویای خاموشی شوورش(۱۹۷۵) کورد فرهیگ له زهگاباد و خانهقین و مهندهلی و کهرکووک ئاواره رومادی کریان.

سه رهتای شهر قادیسهی شکیایش، شومارهی فرهیگ له کوردی ئیران، ك ئاوارهی ئهی دوی سنوور بوین وه گیشتی بریانه رومادیه و ئاوارهی ئهی شوونه بوین، زوی زوی جی وه جی کردنیان بویه سه بهب وهگ فره منال کورپهیش له لییان بریان.

ئه و لای کهفتن ئوستانی رومادی

ئه نبار: ئه نبار ناو کوینهی شار رومادییه و مهرکهز وهریه و بردن ئوستانهگه بویه.

ددی لاسی ئویشی: شار ئه نبار کهفتیهسه لای چهپ چهپ فورات، مهرکهزیگ سه رکی بویه له بیاوانه و ئهرا سوریا.

ئیحاریش ئویشی: ئهی شاره شاپووری یه کم ساسانی ك وه (پیروز- بوزرگ) ناسیاس دروس بویه.

وهلی ئه میانوش مارسیلیوس ناوی ئهی شاره وه پیریسیبوراس هاوردیه، وه(ئه بایون)ی شناسیای مار یونان وه ناسکی له کوتایی سه دهی جوارم بارگاگه ی له په ری ئهی شاره دروس کردیه و که نیسه یکیش ئهرا خودا پرسان وه پا کردیه. دیریکیش، ك وه(دهیر یونان - دهیر الغربیه) ناسیاس له سال(۵۴۰) دروس کریایه، له سال(۸۳۵) وه دهس(متوکل) خروا و خاپوور کریایه.

(حمدالله مستوفی)یش دهربارهی ئهی شاره ئویشی: بخت نصر(بخت النصر) یه هودیگ له ئه ورشه لیم قودس هارودییه ئهرا ئهیره، هه وهی هه وه ئهی شاره ناوی وه ئه نبار ناسیایه، (مستوفی) له لاپه ره ی(۲۸) کتاوهگه ی وهردهوام کهید: لوهراسپ که یانی ئهی شاره دروس کردیه و(شاپور ذوالاکتاف)یش تازهیه و کردیه. روشنهویرهیل دلیمیهیل ئویشن: ئیمه له بنچهك جوران(گوران)یم، بریگ

له لیبانییش ئویشن ئیمه له بنهچهك (عهجهم) ین یانی ئیرانیم، دانیشتگهیل دهو وهری (بههرزی ئوستانی (دیالهیش) له هووز (جوران یا گوران) و ئویشن ئیمه (عهجهم) ین یانی ئیرانین و دلیمیهیل ئوستانی رومادیهیش هه له بنچهك (جوران) ن.

بلباسهیل رومادی بریگ له لییان له شاری رومادی جیگیر بوینه و بریگیانیش له ئاوییهیلی نیشتنه، زووان کوردی له هویریانه و چییهو له بووت رهگهز و چین عهرهبا تاویانهسهو ناویان ههر وهی جووریشه فره ترهك له (۱۰۰) مال بلباس له شارۆچکهی سامهرا جی گرته هه وهو جوورگ له رومادی وه بونهی رهگهزی عهرهبا تاویانسهو، ههم لهیوا پییان هاتیه، وهلی تا ئمروو هاتو چوو بلباسهیل ههولیر کهن.

بریگ ئویشن: وهخت خودی له بووت پهس و پولهرداری و رهون ئهی بلباسهیله كهفتهسه سامهرا و رومادی، بریگیش ئویشن: وهخت خودی له کویهی بلباسان یانی قهرچوگی رووژهلات له دژ عوسمانیهیل ئهلسانهو دویای شکیانان ئاوارهی رومادی و سامهرا بوینه و نهتوینسنه بانهو دویا.

جهمیل زپرو ههرکی ئویشی: یهکی له سهرکردهیل دلیمی له سهدهیل سهرهتای ئیسلام ناوی سورخاب کوری کهیخوسرهوی دلیمی بویه، دلیمیهیل رومادی دو جوورن: جووریگیان پیکاهاتنه له (۴۰۰) ههزار دهیلهمییه تیرهاندازی ك خوهیان دانهسه دهسهو، دومیانیش ئهوه دهیلهمانهیل بوینه، له سهردهم عهباسیهیل له ئوستانی کووت و عهماره و حلله بلاو بوینهسهو، دویائیش وهروه ئوستانی رومادی رهو کردنه.

۱- انتقال علوم الاغریق الی العرب/ تالیف د. د سی لاسی اولیری/ ترجمه مسی بیشون و بیجی الثعالبی، بغداد/ ۱۹۵۸

۲- نزهه القلوب/ حمدالله المستوفی/ تهران، ۱۹۵۸.

۳- دهیلهمییهیل/ جهمیل زپرو ههرکی

۴- العراق فی العصر الاموی/ ثابت اسماعیل الراوی/ بغداد/ ۱۰۶۵.

۵- لیکولینهوی سهیدانی سالی ۱۸۸۲.

کورد له ئوستانی بابل (حله)

ئوستانی بابل كهفتهسه خوار شار بهغدا، شار حله له سهر چهه فورات مهركهز ئوستانهگیه.

وه ههه ئاو و ههواي خوش و فرهی چهه و بوسان ئهی ناوچه، تاریخ ئاوهدان بوینی ئهنگهردیگهه ئهرا زیای ترهك له ههفت ههزار سال، یانی فوراتییهیلی یهکم، دویای وهگ ولاتی سوبارتو وه جی هیشتنه و وهره ناویراس و خواری عیراق بار کهن، بهشیگیان له خوار بهغدا جیگرن، له شوون ئوستان بابل ئمروو و له سالهیل (۴۵۰۰ - ۴۰۰) وهرله زایین (سۆمهریهیلیش (۹۱) سال فهزمانهواپی ئهی ئوستانه و ناویراس خواری عیراق کهن ئمجا بنهماله (ئوری سییهه سۆمهری دوواره جهلوی فهزمانهواپی عیراق گرتهو دهس.

له شوون (ئوری) سییهه ئهی خهلهکیله فهزمانهواپی ئهی ئوستانه گرن و کهن: (ئاموریهیل جزیره، کاسیهیل، کلدانیهیل، ئهخمینییهیل، یونانییهیل، ساسانییهیل) له (۱۸) ی کووچیش له شهر قادسیه عهرهبهیل وه هاو کاری، ئیرانییهیل نیشتهجی مکه و مدینه جوی سلمان فارسی و (ابو جاون الکردی) ئوستانی بابل گرن. ك ئهوه وهخته فره دانیشتگهیلی ئیرانی بوینه، ورده ورده وهروه موسهلمانهیل چین و جزیه یا گزیه له سهر خوهیان لاوردن و له بوون رهگهز عهرهبا تاویانهوه و بوونه ریخوهش کهری ئهرا چین سییهه و لویهت.

(محمد نوینی) له کتاوهگی وه ناو (محافظه کربلا) و ئویشی: دانیشتگهیل رووژهلات کربلا کوردنشین بوینه، ك ناوهچهیل سهر چهه فورات گریدهو وه، ههر لهی ناوچهیشه، له سهردهمی ئهههوییهیلیش (یزید بن المهلب) کوشیا.

تاریخ نویسهیل ئویشن خاک ئوستانی بابل له دهوران راشدی و ئهههوییهیل، خاکبگ ئهرا نیشتن نهویه، وه تابهتی له سالهیل (۴۰۰) کووچی، تهنیا هاماری زمسانهیل هووز گاوان بوینه ئیجار ئهی هووزه له ناوچهیل ناوهین کووت و نارین و وهرچهه (نهروان و رصافه) و کوسان (غراف) له هامارییهیل خاکی بابل مهننهو

دهس كهنه وه ئاوايي دروس كردن و كشتوكال كردنيان: ئاوايي عاصميه، ابو نهجم، مهتيرباد، شوشوه، سييور، پيرمانه، ...

تاريخ نويسهيل وهى جووره باس له هووز گاوان كهن، كتاوى(مروج الذهب) وه رووشنى باس گاوان كهيد: هووز گاوان له ناوهراسهيل سهردهم چوارم كووچى له هووزهيل وه ناو و بانگهيل كورد بويه ... عيماد ئهسفهدانى ئويشى: امير ابو شجاع عاصم ابو نجم كورد له سهردهم شهشمى كووچى له گهوار پييايهيل كورد گاوان بويه له حله.

فهيروزنابادى ئويشى: گاوان هووزيگ كورده و له عيراق له(حله)مهزىديه جيگرتنه، ههر وايشه هووز ئال جوودهرز(گودهرز) هووزيگ فهيليين و بوينهسه تيره له هووز(جبور) چوى(قهرغول) بوينهسه عهرب.

هووزى نهركسى له سهردهمى گاوانيهيل گهرمىيان و كويهسانيان كرديه و له ناوهين ئيلام و حله، ئيجاريش موغولهيل وه كاربان هاورديه له دژ گاوانيهيل و ئمروويش بوينهسه عهربهبيگ له عهرب، عهرب ترهك. له سال(١٩٦٣) حكوممهتى عبدالسلام عارف وه شوماريگ عهربهى نهركسى سى ئاوايي(ركاو تيس، قهلا، نهركزى)، باكوورى شار موسل وه عهرب كرد، ههر وايشه دوير نيه تيره(سهوامرهى) شهمر له رهگهزى سوّمهري كوينه نهون ك لهى ئوستان جى گرتنه. شيهو كردنيگ مهيدانى و فره پيهنى ك سال(١٩٨٤) له سهر شوماريگ بنهمالهى كورد لهى ئوستانه دويايايهو، ك ههر بنهمالىگ (٥٠) خيزان بوينه له وانه:(بهرزهنجى، قهرهئولس، دهردى، ورامى، برامسين، بهختارى، گوران).

له گوڤار يا مهجله(التراث الشعبى) العدد الفصلى ناوى بنهماله ناسيالى شارى حله ها ناوى، ك فره لييان له رهچلهكا كوردن، ئهيهيشه ناوهيليان(ابو كفشه، بادين، البياتى، البيجاوى، بهيرم، پيرمانى، تومان، جرمت، الجريانى، الجصانى، الجميش، جودى، جوير، الجيلاوى، چاپك، چبان، چتان، چايد، چراخ، الجقلاوى، الجلبى، الجياد، الحرات، الحيدرى، خافانى، الخواجه، دريغى، الدغارى، دغار، الدلوجى، الدلونى، الدلى، الدهان، الزركانى، زينن الزنكى، السپاهى، السلو، السنجر، السنجاوى، السيلاولى،(السيلانفى)، شاروط، شاهين، القزوينى، الكويزى،

الكاههچى، كربل، كبرى، گوركوش، الكفشى، الكلالى، كنير، الكوار، المسلمانى، الملى ، الهندى، الهنداوى.

ئهو لا نرياييل يا كهفتگهيل حله

١- بابل له دو بهش پيكهاتيه، باب(نير) له ناوى كهلهشير و بابانهى مهلهوهريگ ك رهنگ داگهسهو له زووان يونانيهيل و عهربهيل بويهسه(اب) و (بابا)ى كورديش له زووان يونانيهيليش بويهسه پاپا، بهش دويم(ئيل: خودا، خوداوهند) له ئهلهى سوّمهري هاتيهو له زووان عهربهى بويهسه(الله)، وهى مانا بابل يانى خوداوهند نير رهسنيگ ، ناو بابل له ئاڤيستاه(پافرى) هاتيه.

٢- ولاتى سوبارتو: ناوچهيل زنجيره كويهيل چيائى حهمرين گرپدهو وهر.

٣- دههاق(دههاك): كويعوا، كويعا، ئاغاي جهميگ له ئاوايهيل بويه.

٤- وهختى گيشت بنهمالهى مهزىدى ئهسهدى ك له دهور و بهر بهسره جيگرتنه، شهر و ناخوهشى له ناوهين ئهى هووزه و هووز(بنى دببى)ى خوزستان دروس بووت، ئهرا يه بنهمالهى مهزىدى له سال(٤٠٥)كووچى وه سهبهب وهگ شكيهن، ئههيريگهيان وه ناو(ابوالحسن مزيد الاسدى) قهرار كووچ و بار كردنيان دهيد وهره و ناوچه(نيلى)ى باشوورى حله و دووهرهيش لهووريشه وه هه و وهگ قرم و قاليك كهفیده بهينيان وهل(ابوالحسن الدستانى) وهزيرى سولتان (بهركياروق) وهره و ناوچه(الجامعين)، ك كهفیده شوون شار(حله)ى ئينگه چين، ئمجا بنهمالهى مهزىد ئاواييگ دروس كهن وه ناو(الجامعين) و هووز گاوانيش ئاواييگ ترهك له وهرابوهر ئاوايي الجامعين دروس كهن وه ناو(گاوانى كوردان) و سهرهتا ئهى دو هووزه وهل يهكا يهك گرن و بوونه هاوبهيمان، دويائى وهگ ئهى دو ئاوايه گهورا وهو بووت، ههر دو ئاوايهگه له سال(٩٤٥)ى كووچى وه ناو شارى حله ناسيهيد، ئهى دو هووزه وه تايبهتى گاوانيهيل وه دريژى فهرمانرهوايى عهباسيهيل وهرگرتن و ديقاع له شارى بهغدا و ئهى دهسلاته كرديه و له دهها شهر دهور و وهرى بهغدا و باكوورى موسل و مهندهلى سوپاي توركهيليان شكهنن ... وهل وهختيگ موغول له سال(٦٥٦) كووچى شار بهغداى گرت و فرهى له دانيشتهگهيل(حله) يانى هووز

بهنی ئەسەد وەل خوەیانا وەرەو (بەتائەح) یانی (زۆنگاوەکەیل) کووچ کەن، هەرچیگ مال و سامان داخستە وەل خوەیانا بردنەسە و جارێگ ترەک نەلگەردیانەسە و ناو شار (حله) هە تەینا هوز گاوێن لە شاری حله مینێگە. ئەرا رەسانن یەگ هوز بەنی ئەسەد لە شار حله نەمنە، (ابن بطوطە) لە سال (۷۲۷) کووچی سەر لە حله دایە، دی باسی لە بەنی ئەسەد لە شاری حله نیهکەید، قەزوینی لە و سەر دەمە باسی دانیشتگەیل حله کەید و ئویشی: دانیشتگەیلی شیعه مەزەوێن، چەهرە سفین، ک خاوەن لەش و بار و جەسەیی گەپن، تەرەو و زووانیان ئەرا زووان عەرەبی گوێرپایە، یانی ئەرامان رووشنەو بووت فرە دانیشتگەیل ئۆستانی بابل کوردنشین بوینە وەل لە دوای سالەیل (۱۲۱۴) ی کووچی وە هەو ریحووەشکردن و هانگدان عوسمانییەیل ئەرا هاتن هوزەیل عەرەب لە سوریا و (بانی ئەجد) لە دژ پەلامار ئێرانییەیل چوین ک دانیشتەیل سەر چەم فورات حوکمی دەسلالت ئێرانییەیل پێیان خوەش ترەک بوێ، ئەرا یە هوزەیل عەرەب لە ناوچەیل فورات نیشتەجی کرێانە چوی هوز (عەنزه) سەرەتا لە تەمازیە ی نزیك شار حله جیگیر بوینە دواییش هوزەیلی چوی: (الجشعم، الاسلام و الشمر) لە ئۆستانی بابل بلاو بوینەسەو، تا لەیوا لی هات دانیشتگەیل بنەکی لە بووت رەگەزی عەرەب تاویانەو ئەمجا بیجگە لە هوزەیل فەیلی و جیگیر کردن هوزەیل عەرەب هوزە ئاوارەیل ناوچە جوور و جوور کوردیانیش لە ناوی جیگیرتنە، چوین هوز (قەرغۆلی)، وەخت خوەی سولتان موراوی یەگم لە ئۆستانی ئەزەرۆمەو ئەوانە ئەرا بەغدا رەوانە کردوێگ، ئەمجا وانیش لە وەر بەرژووەندی و مەسلەحت خوەیان خزینەو ژێر سێیەمال هوز (شەمەر) ی زووردارە ک ئەوانە لە ناویان تاویانەسە و بوینەسە تیرەگ لەی هوزە.

۵- نارین: ناو بەندناویگ بوێ لە رۆژەهلات شار بەغدا. لە زووان فارسی بويسه نهران، لە نوورسن فرە ی ناو کوردی حەرف دویم حەرف بزوینی (ی) بووت، ئەو گێرەید ئەرا حەرف (ه) لە زووان فارسی چوین (بارام = بەهرام، دی لوران = دەلوران).

۶- دویر نییە ناوی گاوێن و جاف هەریەکی نەون، چوی جوران و گوران.

۷- ناواییەیل (رکاوه) کرایاسە (رکابه) و (تیس قەلە) ییش کرایسە (کیس قلعه). لە ئەنجام رەسیمی ئەوێ سەرەتا عوسمانییەیل (بابل) یان کردیەسە عەرەب و قوناغی دویمیش ئەلگەردیگەو ئەرا دروس بوین ولات عیراق عەرەبی و قوناغی سێیمیش وە عەرەب کردن ئەی ئۆستانە ئەرا سال (۱۹۶۳) ئەلگەردیگە ک وەر دەوام درێژەو بووت تا سالەیل سەرەتای جەنگی قادسیە ی شکای و ئاوارە کردن بەشیگ لە وانینگ ک وە (تەبەعی) ناسیان لە لایەن حکوومەت عیراقەو.

۸- مەلا جەمیل رۆژبەییانی لە لاپەرە (۴۳- ۴۴) ی گوفاڕ یا مەجلە ی نەوروز ئویشی: هوز گاوێن (جافی ئمروو نین بەلکو گاوێن وەخت خوەی لە باکووری ئێرانەو کیشانەسەو بلاووە بوینە و لە ناوەین هەمەدان و خوزستان و سنووری عیراقی ئمروو) دویر نییە لە (جاوێن) هیل دەماوندی ئمروو نەون ک وە کرمانجی قسیە کەن ئەیانە لە شوون خوەیان مەننەسەو کووچیان نەکردیە (ئێجار بەرە بەرە لە بووت بوین هوزەیل عەرەب تاویانەسەو.

۹- دویریش نییە (ابو جاوێن الکردی) رەفیق و بەشادەر پێغەمبەر (د.خ) لە هوز گاوێن بوێ ک وە خوەی و (مەیمون) کوری فرە خزمەت ئیسلامیان کردگە لە نیمچە دوورگە ی عەرەبی.

سەرچاوەیل:

- ۱- هوز لە هویرو چی گاوێن و گاواییەیل وە ناو بانگ د. مستەفا جواد، ک مامۆستا هەژار کردیەسە ی وە کوردی لە بەغدا، ۱۹۷۳.
- ۲- العراق قديما و حديثا. السيد عبدالرزاق الحسنی، بغداد ۱۹۸۰.
- ۳- کتاو تاریخ وەیهکا رشیای حله وە زووان عەرەبی.
- ۴- معجم البيوتات الحليه، د. صباح نوری مرزوک، مجله التراث الشعبي العدد الفصلي ۱۹۹۰.
- ۵- محافظ كربلا و محمد النوينی، نجف، ۱۹۷۱.
- ۶- تعقيب المورخ الكوردي المعروف ملا جميل رۆژبەییانی حول محاضره المرحوم د. مستەفا جواد عن الجاونيين، مجله نوروز العراق.

پهروايزهیل:

۱- گهرمه سیر: گهرمه سیر بهشی له باشوورخوارگ کوردسانه، ك ئمروو بهشیگ برپاییه، وه سه بهب داوړینه و کارگه ری مه زویه. گهرمه سیر ئاو و هه واگه ی گهرمه و روی زویه که ی دهشت هماره سه، بهشیگ وهره و ئیران که فته، ك ئوستانی نیلام و خوزستان گریده وهر، بهشیگ تریشی وهره و عیراق که فید، ك ته مامی ناوچه یل خوار کویه ی حه مرین و رووژه لات چه م دیجله گرتیه سه و وهر.

۲- خوزستان: ئوستانیگه له ئوستانه یل گهرمه سیر ك وه مانای زهوی وه پیت و بهرکه کت تهید. ناو خه لگینگ ئاری یا ئاریایی بویه وهر له نیسلام له ی ههریم بوینه، وه لی ئینگه خه لگینگ وه ی ناوه نه منیه.

۳- ماه البصره: محمد جمیل رووژبه یانی ئویشی: له سه رده م معاویه، ك موسه لمانه یل فره تره ك له شاری کوفه کووه بوینه، باج و پیتاکی (دینه وهر)، ك بهشی دانیشته گه یل بصره بویه دریا وه خه لك کوفه، ئه را یه دینه وهر وه ماه الکوفه ناو بهشیگه و باج و پیتاکی نه هاوه ندیش ته رخا ن کریا ئه را دانیشته گه یل بصره و ناوی نریا (ماه البصره)، یانی (مانگانه ی بصره) یه ره سنیگ به سره هن ماده یل بویه و له سه ر زووان عه ره به یل بویه سه (ماه البصره)، وه لی له سه ره تای فته تچ کردن عیراق و ئیران ناوی (ماد) وه (ماه) نویسیاس، وه ی مانا ك ماه و البصره، مانای به سره ی ماده یل ره سنیگ، دویریش نییه ماه په یوه ندی وه که لیمه ی (ماد) ه و نه وود و له که لیمه ی (مه) ه و هاتویگ و ئه ی که لیمه له زووانی کوینه ی هیند و ئیرانی وه مانای گه وار یا گه پ تهید چوین: مه هاتماگانندی، ... یانی ماه البصره بووده (به سره ی گه ورا)، (سواد البصره) ناویگ تره ك ئوستانی به سره و ده ور وهریه، یانی (به سره ی ره ش) ره سنیگ، ك له (سیاه بصره) هاتیه، له وهر ئه وه گ به سره دارسانه پوشاسه ی ئه را یه وه پی و هتنه به سره ی ره ش یا سییه.

ئه گه ره له وهر خه پیر و هویری ناوچه گه ی نه ویاتا، ئمجا وه ختیگ به سره فته تچ کریه یل (سیاه بصره) له سه ر زووانی عه ره به یل بووده (سواد البصره) و تا دو یایی ده وره ی عه باسییه یل وه خا ك ئوستانی به سره یان وه تیه.

۴- فهیلی: وه ته مامی هووزه یل لوړسان و گهرمه سیر ئویشن فهیلی، ئه ی ناویشه له په هله و بییه و هاتیه، یانی نه وه ی په هله وی، یا ئه وان ه یگ وه زووان په هله وی قسیه کهن و زووان په هله و دیش هه زووان ماده یل بویه، په هله وی مانای شارستانی ره سنیگ، ئه رده شیر په هله وی دامه زرینه ر و دروس کهر ساسانی بویه و دانیشته ی ئه ی شاره بویه، ئه را یه یشه ئه رده شیر وه ئه رده شیر په هله وی و وه زووانی کوردی ئه و وه خته وه تیایه، کتاوه یل فره یگیش وهر له نیسلام وه ی زووانه نویسیایه ك وه داخه و له وه خت فته تچ کردن هه مه دان، کتاو خانه ی هه مه دان به نان ئه را مه دینه دو یای وه گ سوود له به شیگیان دوینن، ئمجا ئه ی دو یایان سزنن.

۵- سالی (۱۸) کووچی عه ره به موسه لمانه یله گه تویه نین ریشه و ریچله ك نیمپراتوری ساسانی له عیراق ئمروو ئه لته کنن ئه وه دیش وه هه وه گ نه یه کگرتگ قویل چینه یل و چه وسانن هه ژاره یل و فه قیره یل و مله مله ی ناوه ین ئایینه یل مه سیحی، زه رده شتی، مانه وی، مه زده کی، ...، یه ك بوین نیمپراتوری نیسلامی وه به شدار بوین ئاریستوکراته یل و بازرگانه یل جه مگای عه ره بسان، ئمجا خه لك فره ی له نیمپراتوری له ناو چی ساسانی، له ژیر بار جزیه یا فدییه دهر هاوردن، وه تایبه تی ئه را زهوی داره یل و دهره به گه یل.

ئمجا دو یای ئه وه گ هاتنه ژیر بال نیسلام وهر د وهرده له ناو قالب عه ره بی تاویانه و ئامخته ی ئه ی خه لکه بوین و له کوردایه تی و کورد بوین شوریا نه و، وه تایبه تی دو یای وه گ چینه سه ر مه زه و شیعه.

۶- زت: زت له ره چله ك هیندین، له ده وره ی چوارمی کووچی حجاج بن یوسف یانه سه نییه و له ئوستانی به سره جی داسه پییان، دو یای بلاوه و بوینیان، له لییانیش کل کردیه ئه را کووت و عه ماره و دیاله.

۷- یه کی له کورده ناوداره یل به سره (ابن المقفع) بویه، ك له خوزستان پییا بویه، له شار به سره دیش گه ورا بویه، باوگی زه رده شتی بویه و له سال (۱۰۶) ی کووچی هاتیه سه دوینا، ناوی وه ته مامی یه سه (رووزبه = به هر ووز، رووژی به به ها، رووژی جه ژن) بویه، وه بوویه سه موسه لمان و له دهر وینیشه و زه رده شتی بویه.

۸- شوورشی زنجیه یل به سره له سال (۸۶۵) ی کووچی وه پا بوی/ پوره الزنج،

۹- ههشتاباز ئهرده شیر / یانی نیشمانی باخچهی شا ئهرده شیر رهسینگ..

۱۰- گهشتیار فهردنسی (نافرینه) ئویشی: بهسره کهفتیهسه روژهلاتی نیشتمانی عهدهبی، دو فهرسهخ له گوینه شار (تهریدون)، ک گهشتیار رونسون وه په وهتیه: (تیرون) و دیدیوتسیش هه لهیوا وه پی وهتیه، فره نزیکه لهوی ناو ئهی شاره فههاد یا فریدون بووت، ک له سه زووان خهک ئه لگهردیاسه، وهلی گهشتیار نافرینه ئویشی: شارۆچکهی تهریدون له نزیك کوییهی (صنام) نزیك سنووری کوهیهته.

۱۱- ابن بطوطه ئویشی: له سهردمی ئه مهویهیل بهشیگ له خه لکهیل بهسره، یانی ئیرانییهیل دهریان کردیه ئهرا لورسان و عیراق عهجه م.

۱۲- دوکتوور جهمال رهشید ئویشی: جووره کوردیگ وه ناو الشوهنجانی له ماه الکوفه و ماهالبصره پهیدا بوینه. ههر وهی جووریشه د. جهمال رهشید ئویشی: سنوور ئیمارهت حوسنهوی له ههمه دان تا کرماشان و ئه هواز و چه م دیجله دریز بوودهو.

۱۳- ناو بهشیگ له ئاواویهیل سه ر وه فهزای تهنومه (شظ العرب = چه م ئهروه ند): بهوارین.

۱۴- ناو بهشیگ له ئاواویهیل سه ر وه فهزای زویر، ک فرهی ناوه یلییان دویرن له زووان عهدهبی: الزوین: حمیرنات، الابله، خچابون، رمیله، کوبیده، دریه میه، دیکازل، نه ر، خوز، ... التعداد العام السنه ۱۹۶۵/۵۳۴ لا.

۱۵- ناوی بهشیگ له ئاواویهیل فهزای قاو: کوت البندر، الفداغیه، شتهین، الدرپویزه (الدروازه)، بیجیه (بیگیه) لالی، کوت المنزل، اللاقیه، الرمله، باهله، یرنخات، شاه پیه، خهسره وئاباد، ... التعداد العام لسنه ۱۹۶۵/ لا ۴۸۱.

۱۶- شومارهی فرهیگ ناو جوگرافی ئوستانی کووت و عهماره و بهسره وه که لیمه ی کووت دهس وه پی کهید، له ئوستانی دیاله پش ناو شوماره ی فرهی له ناوهیل جوگرافی وه که لیمه ی (دی = گوند) دهس وه پی کهید، چوین: دیاله = دی اله.

۱۷- کووت: ناو کووت ئه گه ر مانای (قه لا) نه رهسینگ ، ئه وه له که لیمه ی (کوه)،

کویه) وه هاتیه، وهی مانا (ناوایی، گه ره ک، شاخ و گرد یا ته په) رهسینگ له زاروهی فهیلی. له ناوچه یل کووت و عهماره و بهسره ناو فرهی جوگرافی ههس، ک وه که لیمه ی کووت دهس وه پی کهید، چوین: کوت الپاشا، کوت العصیمی، کوت الفرنجی، کوت المعمر - الاقطاع فی لواء الکوت لا ۱۸۱.

۱۸- لهو شاره یله ک (حجاج) کاولییان کردیه ئهرا دروس کردن شار واسط و ده ر و دهروهج و په نجه ره و کاشی مه ر مه ر و وه کارهاتگه یل گولدهسه یل نه خشار ی، وه تالان بهردیه، ک هن شار زهندور و ئافامیه و دوسکهره بویه.

۱۹- شار کووت له سال (۸۱۲) زایینی کریاسه مه رکه ز وه ریوه بردن و بویه سه فهزا یا سه نجه قیگ و له سال ۱۹۵۹ بویه سه مال به ند پاریزگا یا ئوستان، مجله الشوون الداخلیه / لا ۶۹.

۲۰- محمد توفیق وردی ئویشی: ناو شارۆچکه ی به دره وه ناو (بدرالدین مسعودی کورد) وه نریایه، ک والی لورسان بویه له سال (۱۲۴۲) زایینی.

۲۱- له سهردم عهباسیه یل ته مامی خاک لورسان وه شار به غداوه و به سیاوینه و، گیشت کار و بار خهک ئه ی خاکه له شار به غدا جیوه جی بویه و په یوه نندی دانیشته یلیشی وه به غداوه و گریه ی دریاویگ ، تا سال (۱۱۹۵) زایینی وه دهسه و گرتن جه له و یا فه رمان فه رمان ره وایی له لایهن سه لجوقیه یل والی کورد فه یلی ئهرا سه ر لورسان و خوزستان نریاگه.

۲۲- نوری عبدالحمید العانی ئویشی: (بصره و واسط) له سهردم ئیلخانیه یل یه که یه که ی وه ریوه بردن (وحده اداریه) ی بویه له عیراق، وهلی له سهردم جه لائیرییه یل هه ر یه ک یه کیگی سه ر وه خوه ی بویه.

۲۳- فه رسه خ و رایوه ره وه (۳) میله.

۲۴- (ئوستان) یا (کوره) وه رایوه ره وه (پاریزگا) ی ک ئینگه هاتیه.

۲۵- رستاق = کافار (قهزا)

۲۶- تسوج = ده قه ر (ناحیه)، کومه یگ ئاویی ها له بانئ.

۲۷- ارض السواد: له خاک (سیاهه وه) هاتیه، چوین ک ئه ی خاکه هه میسه دارسان بویه، له زووان کوردیش هه وه جییگ ئویشن ک خاک یگ بووت ک فره چیشته له

لی بایدن ئویشن ره شه و بویه یا سییه و کهید، نموونه یشمان (سهری ره شه و کهید یا سییه و بویه)، ئهرا یه وه پی ئویشن سهر رهش وه دار پوشیایس، ئمجا ئه ی (سییه یا ره شه) بویسه (سواد) له زووانی عهره بی، ههر له یوایشه ساسانییه یل (میان روزان) = ناوهین دو ئاویشیان وه پی وه تیه، ئه ی سهر زه مینیشه (۲۸۰) فه رسه خ گرتیه سه وهر.

۲۸- ههریم که سکه ر پاریزگایی کووت و عه ماره و ناسرییه و به سره ئینگه گریه ده وهر.

۲۹- احمد الصوفی له کتاوه گه ی وه ناو ارض السواد له لاپه ره ی (۶۱) نویساس: (بادرایا) و (باکسیا) له سه رده م پادشای ساسانی کیسرای نه و شیروان دو تسوج بویه سهر وه اعمالی شار رومیه.

۳۰- کلوازی: ئه ی که لیمه له دو به ش (که ل، به رز+ وا ذی...) ئه ی شاروچکه له وه خت شه شه می کووچی وه ده س موغو له یل ویران بویه.

۳۱- نه روان: ناو چه م یا رووباریگ له نارینه و هاتیه، حمزه اصفهانی ئویشی: نه هره وان دو ناو بویه یه کیگیان فارسییه وه ناو (جوران) ئه وه که ی تریش سرپانییه وه ناو (تامر)، ئه ی ناوه یلیشه کریانه سه عهره بی و بوینه سه نه هره وان.

۳۲- به تانج: ناوچه ی زونگاویه یل خوار عیراقه، وه تایبه تی هووزه یل کووت و عه ماره. ک هه میشه بارگای راپه رینه یل بویه.

۳۳- له سه رده می پادشایی ساسانییه یل (دارای کور دارا)، شار کووت وه پی وه تهنه (ئه فرونیه) و له شوون یا له نزیك قه زای (حی) ئینگه بویه، له سه ر چه م دیجله، چوین ک وه خت خوه ی، چه م دیجله و ه ناحیه ی (به تن چو خا) چییه، یانی وه شوون چه م غراف ئینگه، وه لی دویای ئه وه گ لافا و هه لسیگ چه م دیجله ریره و خوه ی ئالشتی کهید وه ئه ی شوونه ک ئینگه وه پیا چوود یانی وه شوون کووت ئینگه یا. یانی شار کوینه ی کووت ناوی (که سکه ر) بویه و کووت ئینگه ییش ئاوی بویچی بویه و فره فره له یه ک تره کی دویر بویه.

۳۴- مه غدید حاجی ئویشی: له سه رده م خه لیفه عبدالملک ابن مروان (۸۶-۶۵) کورد

ده سمیه تده ر عبدالرحمان ابن اشعث له دژ خه لیفه ی ئه مه وی. ئه ی عبدالرحمان وه ل کورد له ههریم فارس له دژ حجاج ابن یوسف ریکفتنه له سال (۸۳) کووچی په لامار حجاج دانه و کوفه له ده سی دراورتنه، له ی وه ختیشه کورد کوردسان روژه لات ده س گرتیه سه سهر ته مامی ناوچه ی فارس، وه لی ئیجاره گه حجاج ابن یوسف له ده سیان سه نه یه و جووا و په لاماره گیان دایه و ئینتقام خوه ی له لییان گرتیه و قه ل و قامیان کردیه - گو فاری کاروان. ش (۱۱۵) لا (۲۵).

۲۵- سوادالعراق: صلاح سعدالله ئویشی: (سواد) له که لیمه ی (سو مه ر) وه هاتیه، یانی سواد نیشتمانی سو مه ریان بویه، ک بووده ناوهین دو چه م - جریده خه بات/ عدد (۲۶۹۸)

سو ادیش له (سیا) که لیمه ی کوردی و فارسییه مانای رهش ره سنینگ، ههر وه ی جووریه شه مانای خاک پر له دارسانیش دهید.

ههر ئه و جووره گ ئویشن ئه ی خاک سییه چووده و سهر دار و بار، یانی بووت ناوی سو مه ر وه ی جووره گویریانی وه سه ریا هاتویگ :

سو مه ر— سیاه (سیا)— سواد. ههر چه ن سیای کورد نزیکه له اسود عهره بی. ۳۶- معیدی: معیدی و شروگی له یه ی چین و ره گه زن و خوهیان وه خوهیان ئویشن (نه واشی)، معیدی و شروگی له فره هه نگی عهره ب یانی ماس فرووش و دویای که فتی ره سنینگ .

ئه ی هووزه یلیشه بوینه سه یه کا وه ل هووزه یل تره کا جوی به ختیاری و ... ئه ی هووزه یلیشه له شاروچکه یل جبایش و سوگ الشیوخ و قورنه و ... حی گرته.

ئمجا له سه ره تای فه تج تا قویلی تاریخ ناو ئه ی کورده یله (النبگ = جووتیار) یا ئیران هاتیه.

له سال ۱۱۰۷ چه م دیجله ریره و خوه ی وه ره و روژه لات ئالشت بووت، ئه را یه یشه شار (واسط) ک له نزیك قه زای (حی) ئینگه ک بویه دویره که فتیله له چه م و وه ره و کاول بوین و کووره و بوین چییه.

دانیشتگه یل فاو شوماره یگ فره له لییان ئاواره ی ئیران بوینه، ئویشن: تا وه ریا بوین شه ر جبهانی یه کم فره دانیشه گه یل فاو کورد بوینه و ئاوییه یل ناوهین فاو

قهزای(شط العرب) کورد فرهیگ له تی جیگرتنه.

له بنه مال ناسیایل کربلا: نیسترنابادی، قهزوینی، داماد، ئەی هووزهیله و هووزهیل دانیشنگ کربلا له سهردهم سلطان عبدالمجید تویهنسن ئەرا ماوهی چهن رووژیک شار کربلا بجهنه دەس خوهیان.

بنه ماله ناسیایل نه جهفیش بنه ماله ی قهزوینی، وزوبی یه.

له ناو جوگرافیای شار بهغدا: لوی چه م(رووژهللات بهغدا)یه، یانی رصافه بهشیگه له لوی چه م.

تهپه ی کورد له گهرهك(قه رغول)ه،(تهپه گاور)یش ئمروو وه(شارع الخلفا) ناوی بهن و ناسنه ی.

۳۷- حمزه ابن الحسن ئویشی: دانیشگهیل فاو ئەسلی(فارسن) و وه کار دهریا وهو خهریکن، ۵۶.

۳۸- سیب(سیبه) ئەگهر له سی پاوهو ناتویگ، ئەوه له سیب(سیو)وهو هاتیه، چوین ك سیب له فهرهنگ عهره بی هویج مانای نهیه رید.

۳۹- تیراب:(تیر + ئاب)= ئاوه تیرژهو.

۴۰- دهستمیسان: وهر له فهتج کردن وه ههریم بهسرا وهتیاپه و ناوچه یا کوره ی دهستمیسان.

۴۱- شار باقوبه وهر له وهگ بووگه مهلبهندی پاریزگا. مهلبهندیگ له قهزای خوراسان بویه و سهر وه ئوستانی بهغدا بویه، له سالی ۱۹۲۰ باقوبه بویهسه مهلبهند پاریزگای دیاله.

۴۲- گهره کهیل شار(واسط) له سهردهم عه باسییهیل: باب الزاب، الوراقین، الرزازی، بهشجونیه، محله الحوز، دونبایا، بهشجلانیه، بابسیر / واسط فی العصر العباسی / لا ۱۱۲.

۴۳- سهر لهشکهر بهره ی جهنگی ساسانییهیل له ئوستانی بهسره ناوی مهران بویه، له سال(۱۴) کووچی وه دەس لهشکر ئیسلام وه سهرکردهگی(عتبه بن غزوان) کوشیه یل.

۴۴- حمز بن الحسن الاصبهانی ئویشی: له(موبذ السوهشت) م ژنه فتمه، ناو بهسره

له(بیسار)هو هاتیه ك مانای فره ری دهید.

۴۵- وهختی ئیسلام بهسره گرید ههفت شاروچکه کاوڵ کهید، وهلی دویای وه له سهر شیوه ی عهره بی دروسیان کردنه و ناوهیلیان ئالشت کردن و عهره ب له ناویان نیشته جی کریا.

۴۶- شاروچکه ی سیمره له جییه گه ی(معقل) ئمروو بویه.

۴۷- گهره کی بنو حرام ئەرا یهگ ناو سهر لهشکر ئیسلام(حرام بن سعد بن عدی) بویه ئەلگهردیگه و.

۴۸- له ناو زانایل ئیسلام سهرده مهیل ئەمهوی و عه باسی یه رووشنه و بووت ك وه دریزی دهوران راشدین و ئەمهوی و عه باسی فره ی دانیشته یل ناوه راس و خوار عیراق(ههریم گهرمه سیر) کورد نشین بوینه. شوماره یگ فره له ی زانایله زهردهشتی بوینه، بوینه سه ئیسلام، ناو خوهیان وه ناویگ عهره بی ئیسلام ئالشته و کردنه، بهشیگ له لیشان نازناو شار کوینه یله گه ههریم گهرمه سیر یان ئەلگرتیه، چوین: زهندوری، زونابی، نه هرهوانی، کهوسکه ری، مه دائینی، ... ناو بهشیگ له و زانایله ناویان تیه ریم: عبدالله بن جعفر بن شاذ، محمد بن اسحاق بن مهران، ابا القاسم بن بهشهان، ابن شاهین ابن الروزباری، ابن سختویه بن عبدالله ابو اسحاق المزکی، بختیار ابو منصور، ابو بکر بن مهران، ابن المرزبان، ابوسعید السیرافی النحوی القاضی نیشه جی شار بهغدا بویه و باوگی زهردهشتی بویه، ناو کوینه ی(بهزاد) بویه له عومر(۸۴) سالی و له(۳۶۸) کووچی، کووچ دویایی کردیه و له قه ورسان خهیزهران بهغدا نریاسه خاک.

ابن ماهیرزد ابو محمد الاصبهانی، نیشته جی شار بهغدا المنتظم لا ۱۲۳، الابهری ابن عثمان بن محمد بن ازداذ، ابوالحسن بن شنبوذ، ابو فرج النهراوی، کوهی بن الحسن، الحجاج بن هرمز، ابی سهیل بن نوخت، فیروز ابوالنصر، بکر بن شاذاناً سابور بن اردشیر، الخرکوشی، ابن ابه شاهیم بن شاذان، ابوالحسن الهمدانی، محمد باشاژ، مهیار بن مرزویه، ابوالحسن التاب(زهردهشتی بویه له سال ۳۹۴ کووچی بویه سه ئیسلام)، محمد بن بشیر بن مهران، سیاووش الکازرونی، ابن ابه شاهیم بن ماخره ابوالحسن الزوزنی،(ماخره) ی باوگی زهردهشتی بویه المنتظم لا ۲۱۴.

۴۹- نوستانی کووت له سهردهم چوارم کووچی بهشیگ بویه له ئەمارهت مهزیدیه(حله) و تهمامی ناوچهیل ناوهین کووت و حله و کربلا کوردنشین بوینه، تاریخ نویسهیل عه ره بیهش دگانیان وه سهر ئه ی راسییه دانایه، نویسهر کتاو(تاریخ حله) ک نه ناوهگه ی و نه سال چاپ کردنی نه منیه له لاپه ره ی ۱۱۲ ئویشی: دانیشته گه ییل حله له سهردهم(سیف الدوله) له عه ره ب و کورد و نه بهت پیکهاتیه، فره ی عه ره به یلی له هوز(بنی اسد) بوینه و (کورد)یش له هوزه ییل(جاوان) بوینه. ئه ی تاریخ نویسه ئیجار ئویشی: جاوانییه ییل دو یای وه گ ئه را حله کووچ بکه ن له رووژه لات ی چه م دیجله، له سهر ری خوراسان، وه دریزی رووبار نه هره وان و رووژه لات به غدا(لوی چه م) تا ره سیگه شارۆچکه ی گرگریای نزیک کووت نیشه جی بوینه. تا ئینگه ییش گه ره کی وه ناو گه ره ک(جاوانی کوردان) له حله مه نیه تیره یگ کورد وه ناو(وارامی) له ی شار جیگرتنه.

ئه ی تاریخ نویس له لاپه ره ی(۱۱۲) کتاوه گه ی له یوا هاوردیه: کورد به ختیاری و فه یلی سهریان ئه را چه ماننه ک دویر نیه جاوانییه ییل ههر جافه یلی نه ون ک له وهخت ۱۲ زایینی له خاکی ناوهین به غدا و کووت جیگرتنه، له خوار شار به غدا ییش تیکه ل هوز بنی اسد بوینه، له هه مان سهرده میسه له ناوهین چه م دیجله و لورسان، گه رمه سی و کویه سان کردنه. له سال (۱۰۶۰) زایینی(به نورام) ی جاوانی جوگه ی ئاوی ههر وه ی جووریشه ئه ر سه لماندن ئه ی وهخته، ک امیر الفتح امیر جاوان کووچ دو یایی کردیه له شارۆچکه ی جرجرایا(گرگریای) ی نزیک وه شار کووت نه نه ی خاک، ههر وه ی جووریشه امیر ابی النجم بن وارام الجاوانی ئاوی و وه ناویه، وه ی مانا ئاوی(ابی نجم) له ی شوونه دروس کریایه، کوره گه ییشی ئاوی له خوار شار کووت وه ناو خوه ی(العاصمیه) دروس کردیه.

جاوانییه ییل نواگری فره یگیان له شار به غدا کردیه وه تابه ته ی له ساله ییل(۱۰۹۵) زایینی تا ساله ییل(۱۱۱۷) زایینی بوینه سه په رچینیگ ئه را به غدا و بوینه سه خا کریژیگ له وه رده م په لاماره ییل په ک له دو یای په گه ییل خه لکه ییل تورک و مه غۆل. له یوا ئه رامان رووشنه و بووت وه دریزی دهوران راشدین و ئه مه وه ی و عه باسی شوماره ی دانیشته گه ییل کورد له هه رییم گه رمه سی له شوماره ی

دانیشته گه ییل عه ره ب فیشته ک بویه.

۵۰- یاقوت الحموی ئویشی: ناو به سره له (بس=ر اه بسیار راه= فره ری) وه هاتیه ، دانیشته گه یلی وه ر له فه تح کردن ئیرانی بوینه، خزواتی مجمع البلدان لا(۹۹). حامد البازی له لاپه ره ی(۱۰) ی کتاوه گه ی ئویشی: به سره وه ر له فه تح کردن، خه لک جوورا جوور له تی نیشته جی بویه، چوی: فارس، هیندی.

۵۱- سوق الکلاو(که له بازار): ناسیایترین بازار به سره بویه.

۵۲- گردلان: ناو گردیگ بویه له ناو شار به سره ک ئه روو نه ماوه.

حامدالبازی ئویشی: ئه ی گرده له لایه ن ئیرانییه یله و دروس کریاویگ ، وه هه و وه گ له سال(۱۰۷۸) کووچی به سره که فته یسه ده س ئیرانییه ییل.

۵۳- قه لا صالح: محمد باقر ئویشی: له سال(۱۲۶۸) کووچی دو که س وه ناوه ییل (علی سلیمان و صالح سلیمان) تهیره ی و چه تییان له کویه و شاخ کردیه، دو یای وه گ علی سلیمان کوشیه ی، ئمجا عوسمانییه ییل صالح سلیمان وه دیلی یا ئه سیری گرنه ی و وهل قه وم و که سوکاریا ره وانیه ی خوار عه ماره له نزیک کاو لگای قه وورسانیگ نانان،(صالح)یش قه لایگ له سهر چه م دیجله دروس که یید، ک وه قلعه ی صالح ناسیه یید. پیشت په ئه ی قه لا بووده ئاوی فراوان بووت و وه سه به ب جیگرتن به شیگ کورد و سابئییه ییل ده یشته گه. ئمجا عوسمانییه ییل کارمه ندیگ وه ناو(حسن به گ) ره وانیه ی ئاوی قه لا صالح که ن.

۵۴- عه ماره: ئه مارهت عه ماره له سال(۱۲۷۸) کووچی قه زایگ بویه سهر وه ویلایهت به سره سهره تا محمد پاشای دیار به کری کردیه سه ی سهر بازگا، دو یای وه یسه فراوان بووت و باله خانه به رزی لی دروس کریا ئه را په وه پی وه تنه عه ماره، په که مین کارمه ند ئه ی شاره(عبدالقادر افندی کولندی) بویه، ک کارو بار هوزه ییل ئه و ری خسییه/ تاریخ العماره لا۴۴.

۵۵- علی غربی: محمد باقر ئویشی: دروس بوین ئه ی شارۆچکه ئه لگه ردیگه و ئه را وه ر له سال(۱۹۰۰)، له لایه ن کورده دروس کریاس ک دو یای دروس بوینی وه سه به ب نیشته جی بوین و ئیرانییه ییل گه وراوه بووت لا ۵۴.

۵۶- هارتمان ئویشی: به سره ناوی(تردون) بویه، له لایه ن یونانییه ییل دروس

کریایه و دویاییش شار(ئهبله)یشیان له نزیکی دروس کردیه.

۵۷- عیدسی / حمزه ئویشی: ئه‌ی ناوه بویهسه عه‌ره‌بی له(اقداسه‌ی)، ک ناو کارگایگ بویه نزیك کهسکه‌ر هاتیه، دویای فه‌تخ کردن کاو‌ل و چه‌پاوی که‌ن و ناو(شارۆچکه‌ی) نووی وه‌ی ناوه له نزیك شار عه‌ماره دروس که‌ن، معجم البلدان، لا ۷۷.

۵۸- تسفوج: ناو ئاوا‌یی گه‌واریکه له رووژه‌لات چه‌م دیج‌له وه‌را‌یوه‌ر نه‌عمانیه، ئاسه‌وار و شوونه‌گه‌ی، فره ئاسه‌وار ده‌وران کوینه له ناوی ماوه.

۵۹- قرقوب(کرکوب): ناو ئاوا‌یی بویه له باشوور شار واسط / معجم البلدان، لا ۴۱۴.

۶۰- قوسان(کوسان) هه‌ریم‌یگ گه‌ورا بویه له ناوه‌ین نه‌عمانیه و واسط معجم البلدان لا ۴۱۳.

۶۱- کاکس: ناو ئاوا‌یی بویه سه‌ر وه(اعمال واسط). ناحیه‌ی(کوکس)، ناحیه‌یگه سه‌ر وه قه‌زای که‌لار ریشه‌ی هه‌ر دوگیان(کاکو) له یه‌کتره‌کی نزیکه.

۶۲- کلوا‌ز واسط (که‌ل + وا‌ذ) ناو شارۆچکه‌ی بویه له کوفه.

۶۳- دویای فه‌تخ کردن وه تایبه‌تی له ده‌وران ئه‌مه‌وی و عه‌باسی گوزه‌ران کورد له‌ی هه‌ریمه وه ته‌مامی وه‌یه‌کا رشیایوگ وه سه‌به‌ب وه‌گ باج گران چوین خه‌راج و جزیه له یه‌ی لاوه‌و، له لای تریشه‌و وه کورد وه‌تن(موالی= خه‌لک نا عه‌ره‌ب) ک یانه‌یشه وه چه‌و سوکه‌و به‌راوردیان گرن، بیجگه له وانه‌یشه گه‌رمه‌سیر بویه مه‌یدانیگ ئه‌را فه‌سادی خه‌لیفه‌یل و بازرگانه‌یل عه‌ره‌ب، ئه‌را یه جفتیاری کورد وه ناچار ی زه‌وییه‌یل وه جی هیشتن و رویان له شاره‌یل کرد، ئمجا زه‌ویلییان له لایه‌ن کار وه‌ده‌سه‌یل خه‌لافه‌ت ده‌س گریایه سه‌ریان، ک فرووشانانه بازرگانه‌یل عه‌ره‌ب، ئمجا له وه‌ر ئه‌وگ عه‌ره‌ب سه‌رباز بوین و له به‌ره‌یل جه‌نگ جا گرتن، که‌س نه‌وی کار له ناو ئه‌ی زه‌وییه‌لییانه بکه‌ید، ئه‌را یه‌یشه وه هه‌زاران به‌نده سه‌نن وه تایبه‌ت له رووژه‌لات ئه‌فریقیای، پیایه‌یلییان خه‌ساننان و کردنان ناو ئاه‌ره‌ته‌یل، وه رووژ کاره‌یل قورس وه پییان کردن و وه شه‌ویش چوین په‌س و پوله و ئاژه‌ل که‌نانه ناو جی ئاژه‌له‌یل (په‌چیه).

فره جاریش له ناچار ی غولام(عه‌ره‌ب) له جاریه‌یل به‌رده ئه‌را وه‌گ منالییان بووت و بازرگانی وه پییان بکه‌ن، عه‌ره‌بیگ له وانه وه ناو(عبدالله جدعان)، وه قسیه‌ی عباس عبدالکریم وه هه‌رزان به‌نده و جاریه‌ی بویه، جاریه‌یل ناچاریان کردوی ک وه‌لیا بجه‌فن ئه‌را وه‌گ منال بارن تا بفروویشیگان.

خه‌لیفه‌یلیش وه سه‌ر وه‌و ک وه هه‌زاران به‌نده داشتنه، ک له کیگه‌یل کشتو کال کار وه پیان کردنه، له مالیش وه سه‌دان (جاریه) یان بویه ئه‌را خزمه‌ت کردن و خه‌فتن وه‌لییان.

وه‌ی جووره ئه‌ی له‌ت یا پارچه له کوردسان بویه مه‌یدان و شوون تیاتی خه‌لیفه‌یل و بازرگانه‌یل گه‌ورای عه‌ره‌ب، ئمجا ئه‌ی هه‌مگه سته‌م و زووداریه له‌یوای وه کورد گه‌رمه‌سیر کرد ک هان و گال به‌نده‌یل بیه‌ن له دژ خه‌لیفه و بازرگانه‌یل گه‌ورا تا ده‌ر په‌رنان، دی ده‌ر په‌رین و راپه‌رین له سال(۷۰)ی کووچی ده‌س وه پی کرد و ئه‌راماوه‌ی فره تره‌ک له (۱۵) سال دریزه‌و بوی، هه‌ر چه‌ن فره وه ده‌رنده‌نه سه‌ر کوت کریان وه‌لی تویه‌نسن وه ته‌مامی ده‌سلات خه‌لافه‌ت له توانا بجه‌ن و وه جووریگ چه‌ن جاریگ کووت و عه‌ماره و به‌سه‌ره له ژیر ده‌س خه‌لیفه‌یل ده‌ر خه‌ن.

ئمجا ئه‌را ده‌ر په‌رینه و راپه‌رینه‌یله تره‌ک کوردسان زه‌مینه‌ی خو‌هش کرد ئه‌را رویخانن عه‌باسیه‌یل له لایه‌ن گرووپه‌یل ئاسیای ناو‌راس چوی(سه‌لجوقی - مه‌غول، ...) ئه‌ی خه‌لکه‌یلیشه بیجگه له وه‌گ ولات خراو خاپوور و ویران کردن، سامان و دارایی حکوومه‌ت عه‌باسی و بازرگانه‌یل عه‌ره‌بیش وه تالان بردن و عه‌ره‌ب ناچار بوی ک له سه‌نن و فرووتن به‌نده ده‌س ئه‌لگرن.

۶۴- هینری فیلد چین یا ره‌گه‌ز ناس وه ناو بانگ و مه‌یشوور ئه‌مریکا له کتاوه‌گه‌ی(ئه‌نتروپۆلۆجیای عیراق) هاوردیه: به‌ش گه‌ورای کورد فه‌یلی له ناوچه‌ی علی غربی نیشن و ئه‌وانه‌یش له لییان ک هان عه‌ماره فره لییان نیش و کار به‌له‌م و ئه‌لگه‌ردانن خه‌لوز یا زخال که‌ن، ئه‌وانه‌گ له قه‌له‌عی سوکه‌ر و که‌رادی(الرفاعی) نیشته‌ جیی له لوی چه‌م فورات کشتوکال که‌ن و له سال(۱۹۲۰) سی له یه‌ک دانیشته‌گه‌یل قه‌له‌عی سوکه‌ر کورد بوینه / سه‌نته‌ری به‌شایه‌تی ش(۶)

لا(۱۱۰)، وه شاتی رهفیتیگم له سال (۱۹۷۳) یاریدهر جافانی(معاون طبی) بویه له قهلهعی سوکه، لهیوا وهت: فره ترهك له نیمهی دانیشتهگیل نهی شارۆچکهیه کوردن، تهنیا وه سال چیهیل و گهواریلییان کوردی زانن و له دویای شهوهکی(۱۱) ئادار تا سال ۱۹۷۲ شومارهگی له منالهیلییان ناو کوردی ئهرايان ناوین، وهلی له دویای سال ۱۹۷۲ ناو نان وه ناو کوردی نیهکهفیده وهر چهو لهیوا دیاره له لایهن حکوموهتی عیراقه چهو ترسیان کردنه، موختار یا کهیخودای گهرهکی ك هس مللی یا نهتهوایهتی بوی، ههمیشه خوهشی هات و ههز کرد باس کورد ئهراي بکه، ئهه سالگ لهوره بویم دویهتی ئهراي بوی، ناوی نا نهسرین.

65- بیهگه له هوزهیل ناو شارۆچکهی قازانیه ههشت بنهماله ها تی، ك وه کوردی قسیه کن، ئیانه/ بنهماله می مهلا دهویش، له رهچهلهکا له خهلك(چهرکهسی)ین، بنهمالی باجان، بنهماله می گریک، بنهماله می مهلا ئهلیاس، حبیب میرزا ئال گورجهو، ئهه بنهماله له رهچهلهک گورجین.

66- ئوستانی دیاله ئینگه، له سهردهم ساسانییهیل وه پی وهتنه(کورهی شناذ قوباد) و خاک ناوهین کویه یا چیای حهمرین و رووبار نههرهوان و سنووور ئینگه ئیران گریدهو وه، ك لهی تسوجانه(قهزایانه) پیک هاتوی: تسوج روست قوبتاز، سلسل، مهروز، بهند جین، بهراز روز.

67- ههفت کن ههیه له ناوهین کافار یا ناوچهی مهندهلی و کافاری بهدره ك یانهه: کنگیر، هزام، لیمه، طهلا (تاوار)، ذراع، ترساق(ترسناک)، خرسیانه.

68- یعقوبی تاریخ نویس ئویشی: ناوچهیل رووژهللآت بهغدا چوی(نههرهوان و صیمره) دانیشتهگیلییان تیکهئن له عهجهم و عههرب، عهجهمیش هه کورد و فارسن.

69- له کتاو ممالک عثمانیه جغرافیاسی وهی جووره باس ویلایهت بهغدا کردیه، بونفوسک قسم اعظمی عرب و قصوری کرد، ترک، ایرانی، ایرانی در شهر و قصب لرد(کلدانی)، (سریان)، (نسپوری) اسملیله اولر بهشاقم خریستانلر ایله ارمنی و یهودیلر دهواردر.

له کهلیمه یهیشه باس کافارهیل بهغدا کردیه ك له ژیر تیهریمه وه ناو(بغداد

(سنجایی)

قچالر	مرکز اداره لری	ققالر	مرکز اداره لری
خراسان	بعقوبه	خانقین	خانقین
عزیزیه	قلعه شهر	کاظمییه	کاظمییه
جزیره	صوریره	سامره	سامره
بدره	بدره	عنه	عنه
مندلی	مندلی		

70- عبدالعزیز الدوری ئویشی: دهیلهمی خهلكی ئیرانی و کویهیی یا چیایین ك له قهدهیمه وه له خوار رووژهللآت دهریاچهی قهزوین(کاسپین) جیگرته، بهشیگ له لییان له سال(۳۳۴) کووچی هاتنهسه عیراق، یانی لهوره هاتن بوویهیل و له ناوچهیل ناویراس عیراق بلاوهو بوینه.

71- تاریخ نویسهیلی چوی: یاقوت الحموی له معجم البلدان، له کتاوهیگ الاعشی القلقشندی و کتاو الخراج لقدامه بن جعفره تاریخ بغداد للخطیب للبغدادی و کتاو نزهه القلوب و احسن التقاسیم، کتاو بلدان الخلافه الشرقيه و قهیری ترهك ... ناو مهندهلی هاتیه، چمانی ئهه ناوه له کهلیمه یهندنیکه و هاتیه، وه مانای بهندیخانهسه، دواپیش له سهر زووان عهرهیهیل بویهسه بهند بیج - مهندهلی.

72- ناو بهشیگ له ئاواپیهیل سهر وه مهرکهز قهزای عهماره: شیب، دهقاس، سوذنه، سناف، دویرج، شههابی،(باق سیا= باکاسیا) کورسنگ (گیب)، چقچقانه، زهبون، جاسب، شلاهان شتیور، بهگلاب.

73- بهشی له ئاواپیهیل سهر وه قهزای علی غربی: هوره، قره تپه، کراشه، خهزینه، چلابه(چلاو ه = چل ئاو)، جیله، بهگشیه، دیرمان، الخزیر، شوهانیه، جولانه، کهشاری، کهندهلانن، کسایه، مرده(له وانیه مهردان بووت)، مرتاج، شالکی، الحرکانیه(له وانیه هرکانی بووت)، تا هیز گرتن جهنگ جیهانی یهکم دانیشتهگیل فرهی ئهه ئاواپیهیله له هوز شوهانی بوینه.

74- بهشیگ له ئاواپیهیل قهلا صالح، ئاگروزه(المجر الغربیه)، ئاتو هیج، بورهانیه،

به‌شیدیه، رچی، کولانه، شریبه، ناریجه، ماردیه، جمشه، کوام، که‌ساره (له وه‌یه ک له ناو کاسی هاتوی)، بانول، هیجه، زربیان، دهر‌وازه، خیمکه، دوریشیه، ناجبشه الخر(خر) ک له زاروهی باشوور(گه‌رمه‌سیر) به‌ست و چوم ره‌سنیگ، المرانه، البتره(بیتره)، شوهانیه، به‌شیده، کشیرو، الکاکه، کریجی، کریزی سیلان، مه‌زهک، زوورم ناو ئاواپییه‌یل قه‌لا صالح کوردن و له قالب عه‌ره‌بی دانه‌سان.

۷۵- ناو به‌شی ئاواپییه‌یل قه‌زای ته‌نومه(شط العرب): به‌وارین، کوت الجوع، کوت الکوام، کوت سود، کتیبان، داریه.

۷۶- ئوستان شاذ هر‌مز: ئه‌ی ئوستانه خاکی ناوه‌ین نه‌هره‌وان و چه‌م دیجله گرتیه‌سه‌و وهر هه له سامه‌راوه تا مه‌دائن.

۷۷- ئوستان شاذ قوباد: خاکی باکوور نه‌هره‌وان و مه‌نده‌لی گریده‌و وهر.

۷۸- ئوستان بازیجان: خه‌سرو: ئه‌ی ئوستانه خاکی ناوه‌ین ئوستان کووت و مه‌دائن گریه‌ده‌و وهر، وه‌لی(استان اندرین کرد) وه پی و ه‌تنه.

۷۹- ناو گرده‌یل ده‌ور و وهر ناحیه‌ی به‌له‌دروز: تل علوم، تل الکاولیات، تل مندک، تل رسیم، تلول ئه‌شن(پیک هاتیه له سی گرد)، تل اصبیخی، تل بوره‌خان الکبیر، تل بوهرخان الصغیر، تل بقلی- ناو ئه‌ی گرده‌یلیشه کوردین و ته‌نانه‌ت له که‌لیمه‌ی(تل=گرد)یش له که‌لیمه‌ی ته‌لار= کوشک، لار= چیاوه هاتیه.

۸۰- ده‌سکه‌ر: شاریک گه‌ورا بویه له باکوور(ئاوایی چیچان) له ئوستان دیاله، ئه‌ی شاره و شار شاره‌بان له وه‌خت فه‌تج کردن کاول بوینه وه‌لی شاره‌بان درسیه‌و کردنه، ده‌سکه‌ر وه کاول بوی هه وه کوالی مایه‌سه‌و.

ابن روسته ئویشی: شار ده‌سکه‌ر هوینک نیش پادشایل ساسانی بویه، دوپایش ئویشی: ئه‌ی شاره له لایه‌ن(کولبان) دویه‌ت یه‌کی له پادشایل ساسانی دروس کریاس. ری سامراو/ لا ۳۹۱ - ۳۹۲.

۸۱- مه‌دائن: مه‌دائن پیک هاتوی له هه‌فت شار هه‌ر شاریگ له‌ی شاره‌یله پادشای دروسی کردیه. شار رومیه‌ی مه‌دائن ئه‌را خاو و خیزان وه دیل یا ئه‌سیر گریای شار ئه‌نتاکیه، له سال(۵۳۱ - ۵۷۹) زایینی دروس کریابه. ری سامراو/ لا ۳۹۷.

همانیه(همینیا): شارۆچکه‌یگ بویه له باکوور قه‌زای نه‌عمانیه ئینگه له خوار(دیر

عاگول دیر فنی کوینه)، هه‌تا ئینگه کاولگاگه‌ی مه‌نیه‌و، پی ئویشن(تلول هیمینه) یاقوت الحموی ئویشی: ئه‌ی شارۆچکه‌ی به‌همه‌ن کوری ئه‌سفه‌ندیار پادشای فارس دروسی کردیه، سامراو/ لا ۴۳۱.

ئه‌ی هه‌ریم فراوانه و وه پیت و به‌ره‌که‌ته، بایه‌سه هویر له لی بکریه‌ده‌و نه‌خشه‌یگ ئه‌را دویا رووژ ئه‌رای بنه‌ی. ئه‌را ئه‌وه‌گ زیای تره‌ک ئه‌وشاریایل ئه‌ی هه‌ریمه ئاشکرا بکریه‌ید و توز و گه‌رد له تاریخه‌گه‌ی بسریه‌یده‌و، باوه‌ت ئه‌ی ئه‌وسرینه له بووت کورد باشوور یانی کورد فه‌یلییه.

پرویشکھی زانایی دان ترهك

که لیمه‌ی (ماه - ماس)، ک مانا (ماد) ره‌سنیگ له زووانی په‌هله‌وی فره پمول یا نه‌خشی بویه له ناو جوگرافیای ناوچه‌یل رووژناوای زنجیره کویه‌یل و چیا‌یل زاگروس و هه‌ریم گه‌رمه‌سیر، له وانه وه ده‌یشت رووژه‌لات دیجله وه‌تیایه ماس‌بذان = ماه‌بذان، ماد‌بذان.

له وه‌خت فه‌تخ کردن سهر له‌شکری ساسانییه‌یل نه‌ی ده‌یشته، ناوی (ناژین کور هورمزان) بویه، ههر وه‌ی جووره‌یسه وه ده‌یشت ناوه‌ین نه‌هواز و به‌سره وه‌تیایه (ماه). لا ۱۲۸ / دویته زه‌رده‌شتیه‌یل هه‌لال بویه نه‌را عه‌ره‌به‌یل وه‌ی دویته عه‌ره‌به‌یل حه‌رام و نارها بویه نه‌را زه‌رده‌شتیه‌یل نه‌یسه سه‌به‌بی له سه‌به‌به‌یل بویه نه‌را وه عه‌ره‌ب کردن.

له نه‌نجام یه نه‌رامان رووشنه‌و بووت وه دریزی فه‌رمان‌ره‌وایی خه‌لافت راشدین و نه‌مه‌وی و عه‌باسی ههر باس زووان فارسی (زووان په‌هله‌وی) و ره‌گه‌ز و چین ئیرانی و دین زه‌رده‌شتی کریایه، فره وه ده‌گمه‌ن باسی دینه‌یل تر و زووانی نارامی کریایه.

یانی کریه‌ید شو‌ماره‌ی کورد له شو‌ماره‌ی خه‌لیل تره‌ک زیایتره و په‌یره‌و (زه‌رده‌شتیه‌یل) یش له دینه‌یل تره‌ک فره تر بوین، ههر له‌یوایشه دویای فه‌تخ کردن گرنگی دریا‌یه ریزووان عه‌ره‌بی له باوه‌ت بوین کورد، چوین ک عه‌ره‌ب هه‌وه‌جه‌ی وه ریزووان خاسی، ک فاعل و مرفوعی و ... داشتوود، ک کورد له ره‌ونه‌قی نه‌خه‌ید!

ئمجا نه‌وه‌وگ کورد بوی له‌ی هه‌ریمه‌ بووده ئیسلام و خوه‌ی تاو‌نیگه‌و له بووت ره‌گه‌زی عه‌ره‌ب، نه‌وه‌ی نوویان، ته‌سریفات نه‌را زووان عه‌ره‌بی دانه‌ن و ریزووان ریک و پیک نه‌رای دروس که‌ن، (سیبویه) یه‌کی له‌و کوردانه‌سه، ک دویای فه‌رمووده‌یل پیغه‌مبه‌ر (د.خ) نویسیانه‌و سه‌دان کتاو، له زووانه‌یل په‌هله‌وی، یونانی، نارامی، نه‌لگردنه‌و سهر زووان عه‌ره‌بی، (رووزبه)، ک وه (ابن مقفع) ناسیاس، یه‌کیگ له وانه بوی.

ثابت اسماعیل الراوی له به‌شی شوون له کتاوه‌یلی وه ناو (العراق فی العصر الاموی) ک له سال ۱۹۶۵، له به‌غدا وه چاپ ره‌سانیه وه‌ی جووره له عراق سه‌رده‌م راشدین و نه‌مه‌وی ئویشی:

- لاپه‌ره‌ی ۷ / تیسفون (مه‌دائن) پایته‌خت زمسانه‌یل ئیمپراتوری ساسانییه‌یل بویه، وه‌ی له سه‌رده‌م نوشیروان کور قوباد، تیسفون بووگه پایته‌خت هه‌میشه‌یی و وه‌رده‌وام ساسانییه‌یل.

- لا ۲۲ / ساسانییه‌یل له جه‌نگیگ وه‌ل عه‌ره‌ب موسه‌لمانا وه ناو (پرد)، عه‌ره‌به‌یل شکانیه.

- لا ۱۶ / قودامه کور جعفر له کتاوه‌گه‌ی وه ناو (الخراج و صناعه المتاب) ئویشی: ناو (عراق - ایراک) له ناو نه‌و خه‌لکه هاتیه ک یه‌کی له پادشایل ئیران وه ناو (ئیر کور نه‌فریدون) نیشه‌جه‌ییان کردیه.

- لا ۵۳ / سه‌ره‌تا معاویه وه‌رپه‌و بردن پؤلیس له کوفه دامه‌زران وه سه‌به‌ب یه‌گ دانیشه‌گه‌یل کوفه کورد و عه‌ره‌ب بوین و وه‌رده‌وام گرفت و گیر و ناخوه‌شی هات پئیش، یه‌کی له مه‌ره‌جه‌یل ههر که‌س تواس بووده پؤلیس یه بوی ک بایه‌ته زووانی فارسی بزانشا یانی (زووان په‌هله‌وی). له‌یه‌وه‌و نه‌رامان رووشنه‌و بوود نه‌و وه‌خته زوورم دانیشه‌گه‌یل کوفه کورد بوینه و وه پئیان وه‌تن (موسه‌لمانه‌یل نوو)، نه‌ی جوور موسه‌لمانه‌لیگیس وه‌رده‌وام زه‌ویه‌لییان وه جی هیشتن، له وه‌ر بار گرانی و باج و خه‌راج، رویان له شاره‌یل کرد، نه‌را یه حجاج هه‌ق سهر وه خوه‌یی زیایتری دا وه پئیان و قانونی دهر کرد ههر که‌سیگ تواید له سهر ئایین خوه‌ی بمینه‌ی‌ده‌و، ئیمه لاره‌مان نییه.

- لا ۶۹: له کوفه و به‌سره دو دیوان بویه یه‌کیگیان وه عه‌ره‌بی نه‌را نویسان ناو سه‌ربازه‌یل، نه‌وه‌که‌ی تریش وه زووان فارسی نه‌را باج مال و به‌ره‌م ک زوورم کارمه‌ندیلیشی عه‌جه‌م بوینه، وه سه‌به‌ب یه‌گ له باج و خه‌راج و دیوانداری سه‌ریان بویه و زانسنه.

ئمجا نه‌ی دیوانی هه وه فارسی مینه‌ی‌ده‌و تا کوشیان وه‌رپه‌و به‌ر دیوان زادن فه‌روخ و هاتنه سه‌رکار صالح بن عبدالرحمان، له سه‌رده‌م حجاج بن یوسف،

(صالح)یش ئیرانی بویه، وه هانگدان له لایهن حجاجه و دیوانه یلییان ئەلگه ردیایه و سه زووان عه رهبی (ژنه فتمه ك ئویشن نموونهی ئەی دیوانه یل فارسییه مه ننه و دهس گرتنه سه سه ریانا، ئەگه ره وه دهس بکه فتان ئەوه سوود فره یگ داشتن).

- لا ۱۹ / عیراق وهر له فه تح کردن جووره یل خه لك چوین: نه بهت، فارس، کورد، عه رهب، یه هودی، حه به شی له ناوی بوینه.

- لا ۹۵ / دوای جهنگ (جه له ولا) به شیگ له ده هاقه کان (حاکم ناوچه یله گه) بونه موسه لمان، له وانه: جمیل بصهری (ده هاق فیلالیج)، بستام کور نه رسی (ده هاق بابل و خه ترانیه) الرفیل (ده هاق العال)، فیروز (ده هاق چه م مه لیک و کوشی)، ئەی ده هاقه یله له سه زهویه یلییان مه ننه و ته نیا باج زهوی و زاریان دانه. وهر دهوام بوود و ئویشی: شوماره یگ فره له سه ربازان ساسانی تییه ننه و نا سوپای ئیسلام، له وانه ۴هه زار ده یله می بوینه و هاوبه شییان له شهر (جه له ولا) کرد له دژ ساسانییه یل، ئمجا یانه له کوفه نیشته چی کریان. دیله یل یا ئەسیره لیش یه کسه ر بوینه موسه لمان و تیکه ل بوین وهل عه رهب.

- لا ۹۷ / ئیسلام هاوردن زه رده شتییه یل له سه ره تا له باوهر وه پی داشتن نه وییه، به لکو به ره ژوهندی تایبه تی خوهی و ئامانج زاتی بویه.

- لا ۱۱۷ / وهر له فه تح کردن عه رهب له به سه ره بویه، به لکو به سه ره خه لکی بیجگه له عه رهب له تی بوینه.

- لا ۱۲۷ / سوپای عه رهب ئیسلام یه کسه ر په یوهندی وهل ده وله مه نه یل ئیرانی کرد، چوین ك نفوزیگ فره یان بوی، ئەی ده وله نه یلیشه له وهر به ره ژوهندی تایبه تی خوهیان یه کسه ر بوینه موسه لمان، خوهیان و هووزه یلیانیش له باوه ت ره گه ز عه رهب تاویانه سه و.